

२८२२
OUTLINES २५२२
OF THE
HISTORY OF INDIA.
PART II.

The British Period.

For the use of boys in
Anglo-Vernacular Schools.

Registered under Act XXV of 1867.

BOMBAY.

“THE IMPERIAL PRESS.”

Nacroji Framji.

1883.

PRICE SIX ANNAS.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

ભાગ બીજો.

—૦:૦—

૧૮૪૨

અંગ્રેજી અમલ.

—૦:૦—

અંગ્રેજી નિશાંજોના વિદ્યાર્થીઓને માટે.

સને ૧૮૧૭ના ૨૫માં એપ્રિલ પ્રમાણે આ ચોપડી રેજીસ્ટર કરીછે.

મુ'બદ

ધર્મપીરિયલ પ્રેસ

નવરોજી ફરાંમજીએ છાપ્યુંછે.

૧૮૮૩.

—૦:૦—

કિંમત છ આના.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧જી.-યુરોપીઅન સંસ્થાનાં.

—૦૦—

૧૪૯૮ વારકો-ડી-ગામા કેપને રસતે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.

૧૫૦૦ કાશ્મીર શીરંગી કાકલા સહિત હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.

૧૫૦૫ આલમીડા પેહેલો શીરંગી મુખે થયો.

૧૫૦૮ ચોલની લડાઈમાં મીસરદેશ અને ગુજરાતના કાકલાએ શીરંગીઓને હરાવ્યા.

” આલમીડાએ દીવનાં બંદરમાં મીસર દેશ અને ગુજરાતના કાકલાનો નાશ કર્યો.

૧૫૦૮—૧૫૧૫ આલફોન્સો આલ્બુકર્ક મુખે હતો. એણે હિંદુસ્તાનમાં શીરંગી સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં, અને ગોવાને મુખ્ય મથક કર્યું.

૧૫૧૫ પોર્તુગલના રાજાએ વગર કારણે આલ્બુકર્કને બરતરફ કર્યો.

૧૫૩૬ દીવએટ શીરંગીના હાથમાં આવ્યા.

૧૫૯૮ ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થઈ.

૧૬૦૦—૧૬૫૬ શીરંગીઓએ હિંદુસ્તાન માહેલાં ઘણાં થાણાં ખાયાં.

૧૬૦૦ અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ઈંગ્લાંડની રાણી દ્વીજા-બેથે પૂર્વમાં વેપાર કરવાનો પેટા આપ્યો.

૧૯૦૮ કેપતન હોમીસ કંપની તરફથી જાંહાંગીર ખાદશાહની દર-
ખાસ્તમાં આવ્યો.

૧૯૧૩ જાંહાંગીરે અંગ્રેજોને ચાર ડોકાણિ કોઠી સ્થાપવાની રજૂ
આપી.

૧૯૧૫ ઇંગ્લાંડના પેહેલા જીમ્સ ખાદશાહનો એલમી સર તોમસ
રો જાંહાંગીરની દરખાસ્તમાં આવ્યો.

૧૯૧૬ અંગ્રેજોએ સુરત, મસલીપટમ, અને કલિકટમાં વેપારની
કોઠી સ્થાપી.

૧૯૪૦ અંગ્રેજોએ મદ્રાસ સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને ફોર્ટ જ્યોર્જનો
કિલ્લો ખાંધો.

૧૯૬૨ પોર્તુગલના રાજ્યે પોતાની છોકરી કેથરીનને ઇંગ્લાંડના
રાજા જીજી ચાર્લ્સ સાથે પરણાવી, અને પેદરામણીમાં
ચાર્લ્સને મુંબઈ ખેટ આપ્યો.

૧૯૬૪ ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની બંધી થઈ.

૧૯૬૮ ઇંગ્લાંડના રાજ્યે મુંબઈ ખેટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને
સ્વાધીન કર્યો.

૧૯૭૪ ફ્રેન્ચોએ પોન્ડીચરી શહેર વસાવ્યું.

૧૯૮૮ ફ્રેન્ચોએ મનદરનગર શહેર વસાવ્યું.

૧૯૯૬ અંગ્રેજોએ કલકત્તા વસાવ્યું, અને ફોર્ટ વિલ્યમનો કિ-
લ્લો ખાંધો.

૧૭૨૫ ફ્રેન્ચ અમલદાર લાજુરોનેએ મહે બંદર લીધું.

૧૭૮૧ દુલે પોન્ડીચરીનો હાકેમ થયો.

પ્રકરણ ૨ જી-દખાણની રીતિ (૧૭૦૭-૧૭૪૮).

૧૭૦૮ શાહરાજ સતારાની ગાદીપર આવ્યો.

૧૭૧૨ દીલ્હીનો બાદશાહ બાહાદુરશાહ મરણ પામ્યો.

૧૭૧૩ ફરખશીર દીલ્હીનો બાદશાહ થયો.

" દખણનો સુબેદાર મુલકિકરખાં સૈયદ ભાઈએને હાથે માર્યો ગયો.

" નિઝામ-ઉલ-મુલક દખણનો સુબેદાર થયો.

૧૭૧૪ નિઝામ-ઉલ-મુલકને ખસેડીને સૈયદ હુસેનઅલી દખણનો સુબેદાર થયો.

" શાહએ મરેઠી રાજ્યનો સઘળો કારભાર પેશા બાલાજી વિશ્વનાથને સોંપ્યો.

૧૭૨૦ બાલાજી વિશ્વનાથ મરણ પામ્યો, અને તેને છોકરો બા-જીરાવ પેશા થયો.

" નિઝામ-ઉલ-મુલક અને સાદતખાંએ બન્ને સૈયદ ભાઈ-એને હરાવ્યા.

" નિઝામ-ઉલ-મુલક બાદશાહનો વજીર અને દખણનો સુબેદાર થયો.

૧૭૨૮ નિઝામ-ઉલ-મુલકે હૈદરાબાદનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૭૩૨ દોસ્તઅલી કર્નાટકનો નવાબ થયો.

૧૭૩૬ દોસ્તઅલીના જમાઈ અન્ધ સાહેબે દગો રમીને ત્રિચિના-પોલી બઈ લીધું.

૧૭૩૯ તાનજોરના મરેહી રાજા કનેથી કચિકલ બંદર લઈને ચંદા સાહેબે ફ્રેન્ચોને આપ્યું.

૧૭૪૦ બાજીરાવ પેશ્વા મરણ પામ્યો, અને બાલાજી બાજીરાવ પેશ્વા થયો.

" દોસ્તઅલી મરેહાને હાથે અમ્મુરની લડાઈમાં હાર્યો અને માર્યો ગયો.

" મરેહાએ દોસ્તઅલીના છોકરા સફદરઅલીને નવાબ કર્યો.

૧૭૪૧ મરેહાએ ત્રિચિનાપોલી લીધું, અને ચંદા સાહેબને કેદ પકડી સત્તાગમાં બંધ કર્યો.

૧૭૪૨ સફદરઅલીને તેના બનેવીએ મારી નાખ્યા, અને તેનો બાળક નવાબ થયો.

૧૭૪૩ અનવારુદ્દીન કર્નાટકનો નવાબ થયો.

૧૭૪૮ શાહુરાજા, નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક, અને દીલ્હીનો બાદશાહ મહમદશાહ મરણ પામ્યા.

— ૦૦૦ —

પ્રકરણ ૩ જી-કર્નાટકમાં વિગ્રહ (૧૭૪૬-૧૭૬૧).

૧૭૪૬ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે કર્નાટકમાં પેહેલો વિગ્રહ શરૂ થયો.

" લામ્બુડાનેએ મદ્રાસ શહેર લીધું.

" ફ્રેન્ચોએ અનવારુદ્દીનનાં ૧૦૦૦૦ માણસનાં લશ્કરનો પરાજય કર્યો.

૧૭૮૭ દુલે કોર્ટસેન્ટ દેવિડનો કિલ્લો લેવામાં કાચો નહો.

૧૭૮૮ કર્નાટકના પેટિલા વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

" નાઝિરજંગ હેદ્રાબાદનો ગજ થયો; તેની સામે તેનો ભ-
ત્રીનો મુઝફ્ફર જંગ થયો.

" દુલેએ મરેકાને સાતલાખ રૂપીઆ આપીને ચન્દા સાહે-
બને છોડવ્યા.

" દુલેએ મુઝફ્ફરજંગ અને ચન્દા સાહેબનો પક્ષ પકડયો,
અને તેમને મદદ કરી.

૧૭૮૯ કર્નાટકનો ખીનો વિગ્રહ શરૂ થયો.

" મુઝફ્ફરજંગ, ચન્દા સાહેબ, અને ફેચોએ કર્નાટક ઉપર
અધાઈ કરી.

" અમ્મુરની લડાઈમાં અનવારદીન તેમને હાથે હાર્યો,
અને માર્યો ગયો.

" મુઝફ્ફરજંગે દખ્ખણના સુબેદારનો ઓધો ધારણ કરી,
ચન્દા સાહેબને કર્નાટકનો નવાબ કર્યો.

૧૭૫૦ નાઝિરજંગે મુઝફ્ફરજંગને હરાવી કેદ પકડયો.

" અનવારદીનનો છોકરો મહમદઅલી કર્નાટકનો નવાબ થયો.

" નાઝિરજંગને તેના નાયકોએ મારી નાખ્યા, ને મુઝફ્ફર-
જંગ છુટ્ટો થયો.

" મુઝફ્ફરજંગે પાછો દખ્ખણના સુબેદારનો ઓધો ધારણ
કર્યો, ને ચન્દા સાહેબને નવાબ કર્યો.

૧૭૫૧ મુઝફ્ફરગંજને ઓરંગઝાદ જતાં માર્ગમાં તેના નાયકોએ મારી નાખ્યા.

" સલાબતગંજ હૈદરાબાદનો રાજા અને દખ્ખનનો સુબેદાર થયો.

" ચન્દા સાહેબે ફ્રેન્ચો સાથે મળીને ત્રિચિનાપોલીમાં મહમદઅલી ઉપર હુમલો કર્યો.

" અંગ્રેજ અમલદાર કલાઈવે ચન્દા સાહેબની રાજધાની આક્રમ્ણનો કબજો લીધો.

" આર્મીની લડાઈમાં કલાઈવે ચન્દા સાહેબના હોકરા રાજા સાહેબને હરાવ્યા.

૧૭૫૨ મેજર લોરેન્સ અને કલાઈવે ફ્રેન્ચ લશ્કરને ત્રિચિનાપોલી આગળ દુધીઆર છોડી દેવાની ફરજ પાડી.

" ચન્દા સાહેબને તાનજોરનાં લશ્કરના સેનાપતિએ મારી નાખ્યા.

" મહમદઅલી કર્નાટકનો નવાબ થયો.

" કલાઈવે ઇંગ્લાંડ ગયો.

૧૭૫૩ દુસેને ક્રાન્સ પાછો ખેલાવી લીધો.

૧૭૫૫ નવા ફ્રેન્ચ હાકેમે અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી, અને વિઘ્નનો અંત આવ્યો.

૧૭૫૭ કર્નાટકનો ત્રીનો વિઘ્ન શરૂ થયો.

૧૭૫૮ ફ્રેન્ચ સરદાર લાલીએ સંતદેવિડનો કિલ્લો લીધો, અને તેને તોડી નાખ્યો.

૧૭૫૮ લાલીએ મદ્રાસને ઘેરો ધાલ્યો.

૧૭૫૯ લાલીને મદ્રાસનો ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પડી.

" લાલી અને જુસીએ વોનડીવાશને ઘેરો ધાલ્યો.

૧૭૬૦ અંગ્રેજ સેનાપતિ કરનલ ફૂટે વોનડીવાશની લડાઈમાં
લાલીને હરાવ્યા.

૧૭૬૧ ફૂટે પોન્ડીચરી લીધું, લાલી કેદ પકડાયો, અને વિગ્રહનો
અંત આવ્યો.

૧૭૬૪ ફુલે પેરીસમાં મરણ પામ્યો.

૧૭૬૬ લાલીને પેરીસમાં ફાંસી દીધી.

—૦:૦—

પ્રકરણ ૪ થું-બંગાળામાં અંગ્રેજોની ચઢતી.

(૧૭૫૬—૧૭૬૦).

૧૭૫૫ કરનલ કલાઈવ ફોર્ટસેન્ટ દેવિડના હકિમના આધ્યાપર
હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો.

૧૭૫૬ કરનલ કલાઈવે ચાંચિયાઓનો ઘેરિઆનો કિલ્લો લઈ
લાધો.

" સિગ્ર-ઉડ-દવલા બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાનો ન-
વાબ થયો.

" નવાબે અંગ્રેજોનું કાસિમબજાર સંસ્થાન છુટ્ટું, અને
કલકતાપર હુમલો કર્યો.

૧૭૫૬ સિરાજ-ઉડ-દવલાએ કલકતાનો કબજો લઈને ૧૪૬
અંગ્રેજોને એક નાની આંધારી કોટડીમાં પૂર્યા, જેમાં-
ના ૧૨૩ એક રાતમાં મરણ પામ્યા.

” કલાઈવે એડમીરલ પોતસનના કાફલા સહિત અંગ્રાજો-
આવ્યા.

૧૭૫૭ કલાઈવે કલકતા સર કર્યું, અને સિરાજ-ઉડ-દવલાએ
અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી.

” કલાઈવે ફ્રેન્ચોનું ચનદરનગર શહેર લઈ લીધું.

” સિરાજ-ઉડ-દવલાના કેટલાક દરબારીઓએ અંગ્રેજો સાથે
મળીને મીરજાદરને નવાબ કરવાને સંપ કર્યાં.

” લાસીની લડાઈમાં કલાઈવે સિરાજ-ઉડ-દવલાને હરાવ્યા.

” સિરાજ-ઉડ-દવલા નાશતાં માર્ગમાં માર્બો ગયો, અને માર
જાફર નવાબ થયો.

૧૭૫૮ કલાઈવે કલકતાનો હાકેમ થયો.

૧૭૫૯ કરનલ ક્રોડે ઉત્તર સરકારમાંથી ફ્રેન્ચોને હાંકી કાઢ્યા.

” શાહઆલમ બાદશાહે બંદાર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી, પણ
કલાઈવે તેને હાંકી કાઢ્યો.

૧૭૬૦ કલાઈવે ઇંગ્લાંડ ગયો, જ્યાં તેને ઉમરાવની પદવી મળી.

પ્રકરણ ૫ મું-અંગાળાનો રાજ્યકારભાર.

(૧૭૬૦—૧૭૬૭).

૧૭૬૦ કલાઈવ પછી વાંસિતાર્ત કલકત્તાનો હકિમ થયો.

" વાંસિતાર્તે મીરજનકરને ઉડાડી તેના જમાઈ મીર કાસમને ગાદીએ બેસાડયો.

૧૭૬૧ કરનલ કર્નાકે-શાહઆલમ બાદશાહને બહાર પ્રાંતમાંથી હાંકી કાઢ્યો.

૧૭૬૩ અંગ્રેજ અને મીરકાસમ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી; અને મીરજનકર પાછો નવાબ થયો.

" ઘેરીઆની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ મીરકાસમને હરાવ્યા.

" પત્તા માટેલા ૧૮૮ અંગ્રેજોને મીરકાસમે કતલ કરાવ્યા.

" અંગ્રેજોએ પત્તા લીધું, અને મીરકાસમ અયોદ્યાવા નવાબ શુજા દવલાને મળી ગયો.

૧૭૬૪ શાહઆલમ, શુજાદવલા, અને મીરકાસમે સાથે મળી બહારપ્રાંતપર ચઢાઈ કરી.

" પત્તાની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ ત્રણે રાજ્યોને હરાવ્યા.

" મેજર મનરોએ પેહેલ વહેલા દેશી સીપાઈઓનો બજવો બેસાડી દીધો.

" બકસરતી લડાઈમાં મેજર મનરોએ ત્રણે રાજ્યને હરાવ્યા.

" શાહઆલમ અંગ્રેજોને મળી ગયો, અને મીર કાસમ રોહિલખંડમાં ભરાયો.

૧૭૬૪ કાલ્પીની લડાઈમાં જીતરલ કર્નાકે શુભ દવલાને હગવ્યા.
૧૭૬૫ મીરજાંકર મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો નાજમ-ઉડ-
દવલા નવાબ થયો.

" કલાઈવ બંગાળા માહેલાં અંગ્રેજી સંસ્થાનોનો હાકિમ
થઈ હિંદુસ્તાન આવ્યા.

" કલાઈવે શુભ દવલાને તેનો મુલક પાછો સ્વાધીન કરી
તેની સાથે સંધી કરી.

" શાહઆલમ બાદશાહે બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસા પ્રાંતો-
ની દીવાની કલાઈવને લખી આપી.

૧૭૬૬ કંપનીના નોકરોનો પગાર વધારી આપી, કલાઈવે તે-
મને ખાનગી વેપાર કરતા અટકાવ્યા.

" કલાઈવે લશ્કરી ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો; લશ્કરી અમ-
લદારો સામા થયા, પણ કલાઈવે તેમનું આલવા
દીધું નહીં.

૧૭૬૭ કલાઈવ ઇંગ્લાંડ ગયો.

૧૭૭૪ કલાઈવ આપઘાત કરી ઇંગ્લાંડમાં મરણ પામ્યો.

—૦:૦:૦—

**મકરણ ક થુ-બંગાળાનો કારભાર અને
હેદરઅલી (૧૭૬૭—૧૭૭૪).**

૧૭૬૧ હેદરઅલી મેસોરનો રાજા થયો.

૧૭૬૩ હૈદરે બદનોર છુટ્યું.

૧૭૬૫ માધવરાવ પેઠાએ હૈદરને હરાવ્યા, અને તેનો કેટલોએક મુલક લીધો.

૧૭૬૬ હૈદરે મલબાર ઉપર મદાઈ કરી અને કલિકટ શહેર છુટ્યું.

૧૭૬૭ અંગ્રેજ અને હૈદર વચ્ચે મૈસોરનો પેહલો વિગ્રહ શરૂ થયો.

" કરનલ રિમ્પે આંગમ અને ત્રિનોમાલીની લડાઈઓમાં હૈદરને હરાવ્યા.

૧૭૬૯ હૈદર એકાએક ૬૦૦૦ સ્વારો સહિત મદ્રાસ આગળ આવી પુગો.

" મદ્રાસના ગવર્નરે ધભંગાઈને હૈદરની મરજી માફક સંધી કરી.

૧૭૭૨ વોરન હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો હકિમ થયો.

૧૭૭૩ હેસ્ટિંગ્સે ડોરા અને અલાહાબાદ પ્રાંતો પાંચ લાખ રૂપીએ શુબ્હદયલાને વેચ્યા.

૧૭૭૪ શહિલા લોકને તેમના મુલકમાંથી હાંકી કાઢવાને હેસ્ટિંગ્સે શુબ્હદયલાને મદદ કરી.

૧૭૭૪ રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ હિંદુસ્તાનમાં અમલમાં આવ્યો, જે વોરનહેસ્ટિંગ્સ પેહલો ગવર્નર નેનરલ થયો.

પ્રકરણ ૭ મું-યોદન હેતિતંત્ર (૧૭૭૪-૧૭૮૫) :

૧૭૭૦—૧૭૭૨ માધવરાવ પેઠા અને હૈદર વચ્ચે વિગ્રહ ચાલ્યો,
અને પેઠાએ હૈદરને ચેરકુલીનાં રણમાં હરાવી કેટલાએક
મુલક આપવાની કુરજ પાડી.

૧૭૭૨ માધવરાવ પેઠા મરણ પામ્યો, ને નારાયણરાવપેઠા થયો.

૧૭૭૩ નારાયણરાવને રાધોબાએ મારી નાખ્યા.

૧૭૭૪ સવાઈ માધવરાવ અને બાજીરાવ જનમ્યા.

” સવાઈ માધવરાવને મરેઠી સરદારોએ પેઠા કર્યો.

” રાધોબાએ ગાદી પાછી મેળવવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી.

૧૭૭૪ કલકત્તાની કાઉન્સિલના ચાર મેમ્બરો હિંદુસ્તાનમાં આ-
વી પુગા.

૧૭૭૫ રાધોબા અને અંગ્રેજો વચ્ચે સુરતમાં સંધી થઈ.

” કરનલ કીર્તીગિ મરેઠાને આરામની લડાઈમાં હરાવ્યા.

” કલકત્તાની કાઉન્સિલે રાધોબાને મદદ કરવાનો અટકાવ
કર્યો.

” કાઉન્સિલે બનારસ પ્રાંત શુબદ્વલા પાસથી લઈ લીધા.

” શુબ દ્વલા મરણ પામ્યો અને અસોફ-ઉડ-દ્વલા નવાબ
થયો.

૧૭૭૬ કલકત્તાની કાઉન્સિલ તરફથી કરનલ અપતને મરેઠી સ-
રદાર નાનાકુર્નવીસ અને સખારામ બાપુ સાથે પુરંધર
આગળ સંધી કરી.

૧૭૭૬ ખોટા દરતાવેજ બનાવવાના વાંકસર નન્દકુમારને ફાંસી દીધો.

૧૭૭૭ કલકત્તાની કાઉનસિલે મરેડા સામે લડાઈ ઉઠાવી.

૧૭૭૮ રાયેબાને ગાદીએ બેસાડવાને મુંબઈથી થોડું લશકર મોકલ્યું.

૧૭૭૯ મુંબઈનાં લશકરે મરેડા સાથે વડધામ આગળ સંધી કરી.

" વોરન હેરિતંગ્સે મરેડા સામે બંગાળેથી લશકર મોકલ્યું.

૧૭૮૦ કરનલ ગોર્ડેઈ દમોઈ અને અમદાવાદના કિલ્લા લીધા.

" અંગ્રેજ અને હૈદર વચ્ચે મૈસોરનો બીજો વિગ્રહ શરૂ થયો.

" પોલીલોરની લડાઈમાં હૈદરે કરનલ બેલીને હરાવ્યો.

" વોરન હેરિતંગ્સે સર આયર ફૂટને લશકર આપી બંગાળેથી મોકલ્યો.

" હેરિતંગ્સેનો દુશ્મન સર ફિલિપ ફ્રાન્સિસ ઇંગ્લાંડ ગયો.

" હેરિતંગ્સે કાશ્મીના રાજા ચેતસીંધને ૫૦ લાખ રૂપીઆનો દંડ કંપો.

૧૭૮૧ હેરિતંગ્સે ચેતસીંધને ઉશઠી મૂકી તેના ભત્રિજાને બનારસનો રાજા કંપો.

" અયોધ્યાની બેગમોની દોલત લુટી લેવાની હેરિતંગ્સે નવાબને પરવાનગી આપી.

" સર આયર ફૂટે હૈદરને પોર્તોનોવો, પોલીલોર અને શાલીઘ-
રની લડાઈમાં હરાવ્યો.

૧૭૮૨ અંગ્રેજો અને મરેડા વચ્ચે સાલબાઈ આગળ સંધી થઈ, અને પેહેલા મરેડી વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

૧૭૮૨ હેદર મરણ પામ્યો, અને ટીપુ મૈસોરની ગાદીએ આવ્યો.

" કરનલ બ્રેથવેન ટીપુને શરણ થયો.

૧૭૮૩ મીઝ ફ્રાંકસે પોતાનું ઇનડયાખીલ પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કર્યું.

૧૭૮૪ મીઝ ફ્રાંકસનું ખીલ રદ થયું, અને મીઝ પીટનું ઇનડયા ખીલ પસાર થયું.

" કરનલ કુલરટને મૈસોર ઉપર ચઢાઈ કરી.

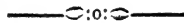
" ટીપુ અને અંગ્રેજો વચ્ચે મેંગલોરમાં સંધી થઈ, અને વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

૧૭૮૫ હેરિંગ્સ ગજનામું આપી ઇંગ્લાંડ ગયો.

૧૭૮૮ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હેરિંગ્સની તપાસ શરૂ થઈ.

૧૭૯૫ હેરિંગ્સની તપાસનો છેડો આવ્યો, અને તે નિર્દોષ ઠર્યો.

૧૮૧૮ હેરિંગ્સ મરણ પામ્યો.

મકરણ ટ મુન્ડોર્ડ કોરનવાલિસ અને

સર જોન શોર (૧૭૮૬—૧૭૯૮).

૧૭૮૭ લોર્ડ કોર્ન વાલિસે કંપનીના નોકરોનો પગાર વધારી આપી તેમને લાંચ દેતા અટકાવ્યા.

" લોર્ડ કોર્નવાલિસે દીવાની અને ફ્રાન્દારી અદાલતોમાં સુધારા કર્યા.

૧૭૮૭ ટીપુએ મરેઠા અને નિઝામના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી
તેમને સંધી કરવાની ફરજ પાડી.

૧૭૮૮ ટીપુએ ગજપાર પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કરી, અને ત્યાંના
લોક ઉપર બહુ ક્રુરતા કર્યો.

” નિઝામ કનેષી ગનૂર સરકારનો પ્રાંત લોર્ડ કોરનવાલિસે
લાંબો.

૧૭૮૯ ટીપુએ ત્રાવનકોર ઉપર ચઢાઈ કરી.

૧૭૯૦ ટીપુ અને આંગ્રેજ વચ્ચે મેસોરનો ત્રીજો વિગ્રહ થયો.

૧૭૯૧ લોર્ડ કોરનવાલિસે ટીપુનું બેંગલોર શહેર જીતી લાંબું.

” લોર્ડ કોરનવાલિસે બેંગલોરનાં ગણમાં ટીપુને હરાવ્યો.

૧૭૯૨ લોર્ડ કોરનવાલિસે સોરીયાપટ્ટમને ઘેરા લીધો.

” ટીપુએ પોતાનું આરબું રાજ્ય આપવાનું કબજા કરી
સંધી કરી.

૧૭૯૩ લોર્ડ કોરનવાલિસે બંગાળના જમીનદારો સાથે મહેસુલ
લ બાબતનો હમથ સુધીનો કરાર કર્યો.

” લોર્ડ કોરનવાલિસ ઈંગ્લાંડ ગયો, અને સર જોન શોર
ગવર્નર જનરલ થયો.

૧૭૯૫ કુરદનાની લડાઈમાં મરેઠાએ નિઝામને હરાવ્યો.

૧૭૯૭ અયોધ્યાનો નવાબ અસોફ-ઉદ-દવલા મરણ પામ્યો.

૧૭૯૮ સર જોન શોર સાદતઅલીને નવાબ ઠરાવ્યો.

” સર જોન શોર ઈંગ્લાંડ પાછો ફર્યો, અને લોર્ડ પેસરલી
ગવર્નર જનરલ થયો.

**પ્રકરણ ૯ મું-લોર્ડ વેલેસ્લી, લોર્ડ કોરબવાલિસ,
અને સર જ્યોર્જ આર્લો (૧૭૯૮—૧૮૦૭).**

૧૭૯૮ લોર્ડ વેલેસ્લીએ ટીપુ સાગે મૈસોરનો ચોથો વિગ્રહ આ-
રંભ્યો.

૧૭૯૯ જાનરુલ સ્ટુઆર્ટ સદાસીરની લડાઈમાં ટીપુને હરાવ્યો.

" જાનરુલ હેડીસે માલવેલીની લડાઈમાં ટીપુને હરાવ્યો.

" જાનરુલ હેડીસે સીરીંગાપટમ હલ્લો કરી લીધું, ટીપુ
માર્થો ગયો, અને વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

૧૮૦૦ સુરતના નવાબને પેનશન આપી અંગ્રેજોએ સુરતનો
કબજો લીધો.

" મરેઠી રાજ્ય કારભારી નાના ફર્નવીસ મરણ પામ્યો.

૧૮૦૧ કર્નાટકના નવાબને પેનશન આપી કર્નાટક પ્રાંત અંગ્રે-
જ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

" લોર્ડ વેલેસ્લીએ અયોધ્યાના નવાબ કનેથી કેટલાંક પ-
રગણાં લઈ લીધાં.

" જશવંતરાવ હોલકરે પુત્રાની નજદીક પેશાને હરાવ્યો.

૧૮૦૨ પેશ્વાએ ગાદી પાછી ગેળવવાની મતલબથી વસઈમાં
અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી.

૧૮૦૩ હોલકર પુનું છોડી ગયો, અને જાનરુલ વેલેસ્લીએ પે-
શાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો.

૧૮૦૩ લોર્ડ વેલેસ્લીએ સિંઢયા, હોલકર, અને નાગપોરના રાજા સામે લડાઈ ઉઠાવી.

૧૮૦૩ અંગ્રેજોએ અહમદનગર અને જલના શહેરો લીધાં.

” જનરલ વેલેસ્લીએ એસેની લડાઈમાં સિંઢયા અને નાગપોરના રાજાને હરાવ્યા.

” જનરલ લેકે સિંઢયાની પલટણોનો દીલ્હીની લડાઈમાં પરાજય કર્યો.

” લેકે દીલ્હી લીધું, અને શાહઆલમ ખાદશાહ અંગ્રેજોને શરણ થયો.

” જનરલ લેકે આગ્રા સર કર્યું.

” લાસવારીની લડાઈમાં લેકે સિંઢયાનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

” જનરલ વેલેસ્લીએ આરગમની લડાઈમાં સિંઢયા અને રઘુજીને હરાવ્યા.

” નાગપોરના રાજાએ કેટલાએક મુલક અંગ્રેજોને આપીને દેવગમ આગળ સંધી કરી.

” સિંઢયાએ પણ કેટલાએક મુલક અંગ્રેજોને આપીને સીરજી અંગેશામ આગળ સંધી કરી.

૧૮૦૪ હોલકરે અંગ્રેજો સામે લડાઈ ઉઠાવી.

” મોકન્દ્રા ઘાટમાં હોલકરે કરનલ ગ્રાનસનને હરાવ્યો.

” હોલકરે દીલ્હીપર હુમલો કર્યો, પણ કરનલ ઓકનર-લોનીએ તેને પાછો હટાવ્યો.

- ” દીગની બડાઈમાં જોનરલ ફ્રેસરે હોલકરને હરાવ્યો.
- ” ફરકાબાદની બડાઈમાં લોર્ડ લેકે હોલકરને હરાવ્યો.
- ” લોર્ડ લેકે ભરતપુરના રાજાનો દીગનો કિલ્લો લીધો.
- ૧૮૦૫ લોર્ડ લેકે ભરતપુરને ઘેરે બાંધ્યો.
- ” ભરતપુરના રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપીને સંધી કરી.
- ” સિંઢયાએ અંગ્રેજો સામે પાછો વિગ્રહ આરંભવાની તૈયારી કરી.
- ” લોર્ડ વેસ્ટરલી સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ કોરનવાલીસ તેની જગ્યાએ આવ્યો.
- ” લોર્ડ કોરનવાલીસ હિંદુસ્તાન આવી તરત ધાત્રીપુર આગળ મરણ પામ્યો.
- ” સર જ્યોર્જ બારલો ગવર્નર જોનરલ થયો.
- ” બારલોએ હોલકર અને સિંઢયા સામે સંધી કરી વિગ્રહનો અંત આણ્યો.
- ૧૮૦૬ દેશી સીપાઈઓએ વલારમાં બંડ કર્યું, પણ કરનલ ગીલરબીએ તે ખેસાડી દીધું.
- ૧૮૦૭ બારલોને મદ્રાસનો ગવર્નર કર્યો, ને લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જોનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું—લોર્ડ મિન્ટો અને લોર્ડ હેરિસંગ્સ (૧૮૦૭—૧૮૨૩).

૧૮૦૮ અંગ્રેજ સરકારે ત્રાવનકોરનો કબજો લીધો.

૧૮૦૯ ગવર્નર નેનરલે એલચી માકલી રાજ્યસંધિ નોંડે સં-
ધી કરી.

” સિંધના અમીરે નોંડે અને કાચુલ અને ઈરાનના રા-
જા નોંડે ગવર્નર નેનરલે સંધી કરી.

૧૮૦૯-૧૮૧૦ અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોનાં ગારિશ્મિઅસ, યુરમેન,
અને રોડરીગ્સ ટાપુ લીધાં.

૧૮૧૩ ત્રાવનકોર પ્રાંત અંગ્રેજોએ રાજ્યને પાછો આપ્યો.

” હિંદુસ્તાન નોંડેનો વેપાર સર્વ અંગ્રેજોને ખુલો થયો.

” લોર્ડ મિન્ટો રવદેશ ગયો અને લોર્ડ હેરિસંગ્સ ગવર્નર
નેનરલ થયો.

૧૮૧૪ ગુરખા લોક સાથે વિગ્રહ શરૂ થયો.

૧૮૧૫ નેનરલ ઓકતરલોનીએ નજાગદ અને મલુનના કિલ્લા
લીધા.

” ગાયકવારના વજીર ગંગાધર શાસ્ત્રીને બાજીયે પંદર-
પુરમાં મારી નખાવ્યા.

૧૮૧૬ મકવાનપુરની લડાઈમાં સર દેવિડ ઓકતરલોનીએ ગુર-
ખાઓને હરાવ્યા.

૧૮૧૬ નેપાલના રાજાએ કેટલાએક મુલક અંગ્રેજોને આપીને સંધી કરી.

૧૮૧૭ પેશ્વા, હોલકર, અને નાગપોરના રાજા આપાસાહેબ જોડે લડાઈ ઉઠી.

” ખડકીની લડાઈમાં મેજર ફ્રાંસે પેશ્વાનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

” સિતાબુદ્દીની લડાઈમાં કેપ્ટન શ્રીસત્તરદેવે આપાસાહેબને હરાવ્યો.

” મહિદપોરની લડાઈમાં સર તોમસ હીસલપ અને સર જોન માલકર્ગે હોલકરનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

” લોર્ડ હેલિંગ્સે ચોતરફથી પીઠારા સામે લશ્કર મોકલીને તેમને વીખેરી નાખ્યા.

૧૮૧૮ કોરેગામની લડાઈમાં કેપ્ટન સ્તોનવને પેશ્વાનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

” આગેની લડાઈમાં જોનરલ રમીથે પેશ્વાનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

” પેશ્વા સર જોન માલકર્મને શરણ થયો.

” આપાસાહેબને ગાદીએથી ઉઠાડી રઘુજી ભોંરેલના પોત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો.

” મન્દેસર આગળ હોલકર અને અંગ્રેજ વચ્ચે સંધી થઈ.

૧૮૨૩ લોર્ડ હેલિંગ્સે સ્વદેશ ગયો ને લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ ગવર્નર જોનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું-લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ અને લોર્ડ ખેન્ટિંગ (૧૮૨૩—૧૮૩૫).

૧૮૨૪ ખ્રિસ્તી લોકો જોડે વિગ્રહ થઈ થયો.

" સર આર્ચિબાલ્ડ કેમ્પબેલે રંગુન સર કર્કું, અને ખ્રિસ્તી સરદાર મહાબન્દુલાને હરાવ્યો.

૧૮૨૫ જોનરલ કેમ્પબેલે ડોનાબ્દુ શહેર લીધું; બન્દુલા માર્યો ગયો.

" પ્રોમની બડાઈમાં જોનરલ કેમ્પબેલે ખ્રિસ્તી લોકોને હરાવ્યા.

૧૮૨૬ જોનરલ કેમ્પબેલે પાધાનતી બડાઈમાં બ્રિટી લોકોને હરાવ્યા.

" આવાના રાજ્યે આસામ, આગકાન, અને તેનાસ-
રીમ પ્રાંતો તથા એક કરોડ રૂપીઆ અંગ્રેજોને આ-
પીને સંધી કરી.

" સેનાપતિ લોર્ડ કોમ્પરમીયરે ભરતપુરનો મજબૂત કિલ્લો
તાબે કર્યો.

૧૮૨૮ લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ સ્વદેશ ગયો અને લોર્ડ ખેન્ટિંગ ગવર્નર
જોનરલ થયો.

૧૮૨૮—૩૫ લોર્ડ ખેન્ટિંગે મુલકની અને લશકરી ખર્ચમાં ધ-
ટારો કર્યો.

" ન્યાય ખાતામાં એણે મુનસફો અને સદરખમીનો ની-
મ્યા, અને દેશીઓને મોટા સોદ્ધા આપતા કર્યા.

૧૮૨૮-૧૮૭૫ સતી થવાનો આજ લોર્ડ બેન્ટિનકે સખત કાય-
દો કાઢી ખાંધ પાડ્યો.

” એણે કાંસીઆ આયવા હમ લોકોથી થતા ઉપદ્રવનો
આટકાવ કર્યો.

” દેશી બાપાને બદલે અંગ્રેજી બાપાની મારફતે કેળવણી
આપવાનો એણે હુકમ કર્યો.

૧૮૩૨ મૈસોરનો કારભાર એણે એક ખ્રિસ્તિય આમલદારને સોંપ્યો.

૧૮૩૩ કૂર્ગ પ્રાંત એણે અંગ્રેજી ગવર્ન સાથે તોડી દીધી.

૧૮૩૪ ચીનના લેપારની પણ અંગ્રેજી પ્રબળને છુટ મળી.

૧૮૩૫ લોર્ડ બેન્ટિનક ઇંગ્લાંડ ગયો, અને સર આર્થર્સ મેતકાફે
થોડો વખત ગવર્નર નેનરલનો આધીશ ચલાવ્યો.

” મેતકાફે એક કાયદો બાંધી હિંદુસ્તાનના છાપાને છૂટ
આપી.

૧૮૩૬ લોર્ડ આર્થર્સ ગવર્નર નેનરલ થયો.

—૦૦—

**પ્રકરણ ૧૨ મું—લોર્ડ આર્થર્સ અને લોર્ડ
એલનબરો (૧૮૩૬—૧૮૪૪).**

૧૮૩૭ અયોધ્યામાં હુલડ થયું તે અંગ્રેજોએ ખેસાડી લીધું.

” લોર્ડ આર્થર્સે અફઘાનિસ્તાનના રાજા હોરત મહમુદની
દરબારમાં વકીલ મોકલ્યો.

- ૧૮૩૮ લોર્ડ ઓક્લેન્ડે દોસ્તમહમદ સામે લડાઈ ઉઠાવી.
- ૧૮૩૯ સર જોન કીને કંઠાર, ગીઝની અને કાબુલ શહેર તામે કર્યાં, અને શાહ સુલ્તને ગાદીએ ખેસાડયા.
- " દોસ્ત મહમદ કાબુલ છોડી બાબ્બાગ બાણી નોકો.
- " થોડું લશ્કર કાબુલમાં રાખીને, અને સર વિલ્યમ મેકનાટનને વકીલ તરીકે મુકીને સર જોન કીને હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો.
- ૧૮૪૦ જેનરલ મેલે પરવાનગી લડાઈમાં દોસ્ત મહમદને હરાવ્યો.
- " દોસ્ત મહમદ સર વિલ્યમ મેકનાટનને શરણુ યવો, અને તેને હિંદુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યો.
- " ચીન જોડે લોર્ડ ઓક્લેન્ડે વિગ્રહ આરંભ્યો.
- ૧૮૪૧ ખીલજી જ્વતના અફઘાનો અંગ્રેજો સામે ઉઠયા, ને થોડા વખતમાં બળ્યો બધે ફેલાયો.
- " સર રોબર્ટ સેલ બળવાખોરો સામે બહાદુરીથી લડીને જ્વાલાબાદમાં ટકી રહ્યો.
- " કાબુલમાં સર વિલ્યમ મેકનાટન, સર એલેક્સાન્દર બર્નેસ અને ખીલ કેટલાએક અંગ્રેજ આમલદારોને અફઘાનોએ મારી નાખ્યા.
- ૧૮૪૨ સહી સલામત પાછા જવાદેવાનું વચન લઈ અંગ્રેજી લશ્કરે કાબુલ છોડ્યું.
- " શાહ સુલ્તને બળવાખોરોએ મારી નાખ્યો.

૧૮૪૨ કુદ્દ કાબુલના ઘાટમાં અંગ્રેજી લશ્કરનાં ધણાં માણસ
માર્ગે ગયાં.

" કેટલાએક કાબુલવાલા અગલદારને અને ઝાંઝોને
અકબરખાને શરણે જવાની ફરજ પડી.

" આગળ જતાં અંગ્રેજી લશ્કર સધળું માર્ગે ગયું.

" એકલો દાકતર વ્રાહ્મન જલાલાબાદ આવી પોહિંચ્યો.

" સીનની લડાઈનો અંત આવ્યો; સીનના રાજ્યએ હોં-
ગકોંગ ભેટ અંગ્રેજોને આપ્યો, અને સીનનાં ચાર
બંદરોમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપી.

" લોર્ડ એલનબરો સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ એલનબરો ગ-
વરનર જોનરલ થયો.

" લોર્ડ એલનબરોએ જોનરલ પોલક અને જોનરલ ઈંગ્લિં-
ડને અફઘાનિસ્તાનમાં લશ્કર આપી મોકલ્યા.

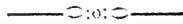
" જોનરલ પોલકે ખેંગર ઘાટને ગરતે જલાલાબાદ જઈ
સેલનો છુટકો કર્યો, અને અફઘાનોને હુગમી તે કા-
બુલમાં પેડો.

" જોનરલ ઈંગ્લિંડે કંદારમાં નોટનો છુટકારો કર્યો.

" જોનરલ નોટે ગીઝની સર કર્યું, અને તેપણુ કાબુલમાં
પેડો.

" અંગ્રેજ બંધવાને અકબરખાના હાથમાંથી છોડવીને,
અને કાબુલનાં માંટાં બગરનો નાશ કરીને અંગ્રેજી
લશ્કર પાછું ફર્યું.

- ૧૮૪૨ દોરત મહમદને અફઘાનિસ્તાન જવાની રજા મળી.
 ૧૮૮૩ મીવાની અને હૈદ્રાબાદની લડાઈમાં સર વાલ્સ નેપી-
 અરે સિંધના અમીરોને હરાવ્યા.
 " લોર્ડ એલનબરોએ સિંધ પ્રાંત અગ્રેજી રાજ્ય સાથે
 જોડી દીધો.
 " સર હ્યુ ગોફે મહારાજપોર આગળ, અને જોનરલ ગ્રેએ
 પતીઆર આગળ સિંધના લશ્કરને હરાવ્યું, અને
 ગવાનિઅરની લડાઈનો અંત આણ્યો.
 ૧૮૪૪ લોર્ડ એલનબરોને ખાલાવી લીધો ને સર હેનરી હાર્ડિ-
 જ ગવરનર જોનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૩ મું—લોર્ડ હાર્ડિંગ અને લોર્ડ હેલ્ફુરી (૧૮૪૪—૧૮૫૬).

- ૧૮૪૫ પંજાબનો પેહેલો વિગ્રહ શરૂ થયો.
 " મુઝફ્ફીની લડાઈમાં સર હ્યુ ગોફે સીપ ફ્રાન્સે હરાવી:
 સર રોબર્ટ સેલ ગાયો ગયો.
 " શ્રીરાજશરની લડાઈમાં સર હ્યુ ગોફે સીપ ફ્રાન્સે હરાવી;
 ગવરનર જોનરલ પોતે ગોફના હાથ હેઠળ લડવામાં
 સામેલ હતો.
 ૧૮૪૬ બટીવાલ આગળ સીપ સરદાર ગુલાબસીંહે સર હેરી
 રમીથને હરાવ્યો.

૧૮૪૬ આલિવાલની લડાઈમાં સર હેરી સ્મીથે સીપ્પ ફોજને હરાવી.

" સોઆઓનની લડાઈમાં સર હ્યુ ગોફે તેજસીધને હરાવ્યો.

" લાહોરના રાજાએ કેટલાએક મુલક અને વિગ્રહનો ખર્ચ અંગ્રેજોને આપીને સંધી કરી.

૧૮૪૮ લોર્ડ હાર્ડિંગ સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ દેલ્હુસી ગવર્નર જનરલ થયો.

" લોર્ડ દેલ્હુસીએ સતારાનું રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

" પંજાબનો ખીનો વિગ્રહ થક થયો.

" લેફ્ટનન્ટ એડવર્ડસે કીનેરી અને સદુસામ આગળ મુજરાજને હરાવ્યો.

" જનરલ વિથ અને મેજર એડવર્ડસે મુલતાનને ઘેરો ધાલ્યો.

૧૮૪૯ રામનગરની લડાઈમાં લોર્ડ ગોફે સીપ્પ ફોજને હરાવી.

" ચિલિઆનવાલાની લડાઈમાં લોર્ડ ગોફે સીપ્પ ફોજને હરાવી.

" જનરલ વિથે મુલતાન સર કર્યું.

" લોર્ડ ગોફની જગ્યાએ સર આર્લ્સ નેપીઅરને સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યો.

૧૮૪૯ ગુજરાતની લડાઈમાં લોર્ડ ગોફે સીંચ લોકોને હરાવ્યા,
અને હથીઆર છોડી દેવાની તેમને ફરજ પાડી.

” લોર્ડ દેલ્હુસીએ ધુલપસીંચને પેનશન બાંધી આપી પં-
જાબ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

૧૮૫૩ લોર્ડ દેલ્હુસીએ નાગપોરનું રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે
નોડી દીધું.

૧૮૫૬ લોર્ડ દેલ્હુસીએ અયોધ્યા પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

” લોર્ડ દેલ્હુસી સ્વદેશ ગયો અને લોર્ડ કેનીંગ ગવર્નર
નેનરલ થયો.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

ભાગ ૨ નો.

પ્રકરણ ૧ છું.

યુરોપીઅન સંસ્થાનો.

— ૦૦૦ —

૧. શ્રીરંગી.

ઈસવી સનના પંદરમા સૈકાની આખરે શ્રીરંગી (પોર્ટુગીસ) લોકોએ યુરોપથી હિંદુસ્તાન ભણી આવવાનો જળ માર્ગ શોધી કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં ' વાર્કો-ડી-ગામા ' નામનો એક પ્રખ્યાત શ્રીરંગી વહાણવટી, આફ્રિકા ખંડની દક્ષિણે આવેલી ' મુડ-હોપ ' ભૂશિરની આસપાસ યઈને, હિંદુસ્તાનના ' મળબાર ' કોસ્તાપર ' કલિકટ ' બંદર આગળ એક કાફલા સહિત આવી પોહ્યો. કલિકટના રાજાએ પેહલાં એને સારો આવકાર દીધા; પણ મુસલમાન વેપારીઓએ રાજાનાં મનમાં શ્રીરંગી લોકો વિષે શક ઉત્પન્ન કર્યો, તેથી વાર્કો-ડી-ગામાને થોડા વ-

ખતમાં 'પોર્ટુગલ' તરફ પાછું હંકારી જવું પડ્યું. ૧૫૦૦ માં 'કામ્પાલ,' ૧૫૦૨ માં વાર્કો-ડી-ગામા પાછો, અને ૧૫૦૪ માં 'આલ્બુકર્ક' નામના એ ભાઈએ કાકુલા સહિત હિંદુસ્તાનમાં આપ્યા, અને હિંદુસ્તાનથી માલ ભરી પાછા ફર્યા. એ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન આવવાનો જળ માર્ગ શોધી કાઢીને આ કુળવંત દેશનો વેપાર શીરંગી લોકોએ એક હાથ કરી લીધો.

૧૫૦૫ માં પોર્ટુગલના રાજ્યે 'ક્રામિસ-આલમીડા' ને હિંદુસ્તાનનો સુખો દરાવી એક કાકુલા સહિત મોકલ્યો. 'વીની-શિયન' લોકો, જેઓ 'ધરાન' અને 'એશિઆ-માઈનર' ને રસ્તે હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવતા હતા, તેઓ આ વખતે ધભગટમાં પડ્યા. તેઓની ઉલ્લેખથી ૧૫૦૮ માં 'મીસર' દેશના હાકેમે શીરંગી લોકોને હાંકી કાઢવાને હિંદુસ્તાન ભણી એક મોટો કાકુલો મોકલ્યો. આ કાકુલા સાથે ગુજરાતનો હાકેમ પણ પોતાના કાકુલા સહિત જોડાયો. આલમીડાનો છોકરો આ બંને કાકુલાની સામે થયો, પણ મુંબઈની દક્ષિણે 'ચોલ' ના બંદરમાં એક માટું યુદ્ધ થયું, તેમાં શીરંગી કાકુલાએ હાર ખાધી, અને આલમીડાનો છોકરો લડતાં માર્યો ગયો. આ હારની ખબર મળતાંજ આલમીડા 'દાબુલ' નું બંદર બાળો નાખીને શત્રુના કાકુલાની શોધમાં નિકળ્યો. દીવનાં બંદરમાં તેણે મીસર અને ગુજરાતના કાકુલાનો નાશ કર્યો, અને પોતાના છોકરાનાં મરણનું વેર લીધું. એજ વર્ષમાં પ્રખ્યાત સેનાપતિ

‘આલકોન્દો-આલ્યુકર્ક’ આલમીડાની જગ્યાએ સુખો થયો. એના વખતમાં શીરંગી લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં સંસ્થાનો સ્થાપવા માડયાં, અને એમનું બળ આ દેશમાં ઘણું વધ્યું. આલ્યુકર્કે હિંદુસ્તાનમાં એક બળવાન શીરંગી રાજ્ય સ્થાપવાનો મત સુખો કર્યો, અને તે મતલબથી ‘ખીન્નપુર’ ના રાજા સાથે લડીને તેનું ‘ગોવા’ શહેર લઈ લીધું, અને તેને શીરંગી રાજ્યનું મુખ્ય મથક કર્યું. તેણે ‘મન્નાકા’ અને ‘ઓરમજ’ જીતી લીધાં, અને હિંદુસ્તાનના કેટલાએક દેશી રાજાઓની દરબારમાં, તેમજ ‘સિ-આમ’, ‘સુમાત્રા’ અને ‘જવા’ ના રાજાઓની દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા. ૧૫૧૫ માં પોર્ટુગલના રાજાએ આ પ્રખ્યાત સુખાને એકદમ વગર કચણે બગાડી કીધો, અને તેની જગ્યાએ તેના કદા શત્રુ ‘સોઆરેઝ’ ને નીમ્યો. આ શૂરા લડવાથી એ દુઃખ સહન થઈ શક્યું નહીં, અને તે એજ વર્ષમાં ગોવામાં મરણ પામ્યો.

આલ્યુકર્કનાં મરણ પછી રોજમી સદીના અંત સુધી ધણા જાણવાનોગ બનાવ બન્યા નહીં. શીરંગી લોકોએ એટલા વખતમાં થોડાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. ૧૫૩૬ માં ‘દીવ’ નો એક એ લોકોના તાબામાં આવ્યો. ૧૫૭૧ માં ખીન્નપુર, અહમદનગર, અને કલિકટના રાજાઓએ સાથે મળીને શીરંગીઓ સામે વિગ્રહ આરંભ્યો, અને ગોવા શહેર પર ઘેરો નાખ્યો. આ સઘળા રાજા ઉપર શીરંગી લોકોએ કૃતેહ મેળવી, અને તેઓને પાંચ હ-

દાખા. સતરમી સદીમાં મુખ્યત્વે કરીને 'વલંદા' (હોલાન્ડ દે-
શના રહેવાસી) લોકોની હરીફાઈથી હિંદુસ્તાનમાં અને એશિ-
આના ખીજા ભાગોમાં શીરંગી લોકનું ખજા ઓછું થતું ગયું.
૧૬૦૭ માં વલંદાઓએ તેમનું ' મોલકકાસ ' સંસ્થાન લઈ લી-
ધું. ૧૬૨૨ માં ઇરાનના ખાદશાહે ' ઓરમજ ' સંસ્થાન લઈ
લીધું; અને ' મરકટ ' ના ઈમામે આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાપર-
નાં તેમનાં કેટલાંક સંસ્થાન તામે કીધાં. ૧૬૩૨ માં મુગલ ખા-
દશાહે શાહજહાંની હુકમથી ખગાળાના સુબાએ તેમનાં ' હુગલી '-
નાં સંસ્થાનનો નાશ કર્યો, અને તેમને ખગાળામાંથી હાંકી કા-
ઢ્યા. ૧૬૪૦ માં ' મલાકા ' માંથી, અને ૧૬૫૬ માં ' સીલિન '-
માંથી વલંદા લોકોએ તેમને હાંકી કાઢ્યા. ૧૬૬૨ માં શિવાજીને
ખંડણી આપવાની શીરંગી લોકોને ફરજ પડી. ૧૭૩૬ માં ખા-
જરાવ પેશવાના ભાઈ ચીમનાજી આપાએ તેઓનો ' વચ્છ' નો
કિલ્લો લડીને લીધો. એ પ્રમાણે શીરંગીઓએ એશિઆ માહે-
લાં ઘણાં ખરાં સંસ્થાનો ખાયાં, હાલ હિંદુસ્તાનમાં તેમનાં સં-
સ્થાન માત્ર ત્રણછે,—ગોવા, દમન, અને દીવ.

૨. વલંદા અને ડેન.

સતરમી સદીની શરૂઆતમાં વલંદા લોકો એશિઆમાં શી-
રંગી લોકના હરીફ થઈ પડ્યા. તેઓએ પણ આ વખતથી પૂ-
ર્વ તરફનાં દેશો સાથે વેપાર ચલાવવા માડ્યો, અને જુદે જુદે
કેઠાણે સંસ્થાનો રચાયાં. તેઓએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શીરંગી

લોકોનાં કેટલાંએક સંસ્થાનાં લઈ લીધાં; અને 'બવા' ખેટમાં 'બતેવિયા' નું સંસ્થાન સ્થાપીને તેને પૂર્વમાં પોતાનું મુખ્ય મથક કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં પણ આ સાહસિક લોકોએ કેટલાંએક સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં; તેમાંના મુખ્ય 'ચીનસુરા' (બંગાળા પ્રાંતમાં), અને 'નેગેપટામ' (કર્ણાટક પ્રાંતમાં) હતાં. 'સુરત' માં પણ વલંદાઓએ પોતાની વેપારની કોઠી સ્થાપી હતી. હિંદુસ્તાન માં જેલાં તેમનાં સ્થળાં સંસ્થાનો પાછળથી અંગ્રેજોએ લઈ લીધાં, તેથી હાલ આ દેશમાં વલંદા લોકોનું એકપણ સંસ્થાન નથી.

સતરમી સદીની શરૂઆતમાં 'ડેન' લોકોએ પણ હિંદુસ્તાનમાં બે સંસ્થાન સ્થાપ્યાં હતાં. એક 'ત્રાન્કિબાર' સંસ્થાન દક્ષિણે 'કર્નાટક' માં હતું; અને બીજું 'ગ્રીગમપોર' સંસ્થાન બંગાળામાં હતું. આ બન્ને સંસ્થાનો અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૪૫ માં ડેન લોકો પાસેથી વેચાતાં લીધાં.

૩. અંગ્રેજ.

સોળમી સદીની આખરે અંગ્રેજ લોકોનું ધ્યાન હિંદુસ્તાન ભણી ખેંચાયું. હિંદુસ્તાન અને એશિઆનાં બીજા દેશો તોડે વેપાર ચલાવવાને 'ઈંગ્લાંડ' ના વેપારીઓએ 'ઈસ્ટ-ઈન્ડિયા-કંપની' નામની એક પેઢી સ્થાપી; અને આ પેઢીએ ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં ઈંગ્લાંડની ગણી 'પ્લીઝામેક' કનેથી પૂર્વમાં વેપાર કરવાનો ખેટો મેળવ્યો. આં મતલબથી અંગ્રેજોના કાકલા 'કેપ'

ને રસ્તે હિંદુસ્તાન બણી આવવા લાગ્યા. પેટેલા કાફલો ૧૬૦૧ માં 'કેપતન લેકેસ્ટર' ની સરદારી હેઠળ આવ્યા. ત્યારપછી ૧૬૦૮ માં ઈંગ્લાંડના બાદશાહ પેટેલા 'લેમ્સ' કનેથી, અને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની તરફથી, બલામણ પત્રો લઈને 'કેપતન લેકેસ્ટ' 'જાંહાંગીર' બાદશાહની દરબારમાં આવ્યા. જાંહાંગીરે તેને સારો આવકાર દીધો, અને 'લેકેસ્ટ' ત્રણ વર્ષ લગી આગ્રામાં રહ્યો. ૧૬૧૩ માં જાંહાંગીર બાદશાહે મુગલ રાજ્યમાં ચાર ડેકાણે વેપારની કોઠી સ્થાપવાની અંગ્રેજોને પરવાનગી આપી, ૧૬૧૫ માં 'સર-તોમસ-શે' ઈંગ્લાંડના બાદશાહ પેટેલા 'લેમ્સ' ના એલચી તરીકે જાંહાંગીરની દરબારમાં આવ્યા, અને ત્રણ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો. જાંહાંગીરે તેને બહુ માન આપ્યું, અને પોતાની દરબારમાં તેને સર્વથી ઊંચી પદવી આપી. સર તોમસ શેએ ઈંગ્રેજ વેપારીઓને નડતા ધણીએક અડચણો દૂર કરી, અને જાંહાંગીરને સમજાવીને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને કેટલાએક ફાયદાકારક હેઠો અપાવ્યા.

૧૬૧૬ માં અંગ્રેજોએ 'સુરત,' કલિકટ,' અને 'મરલી-પટ્ટમ' માં પોતાની કોઠી સ્થાપી. ઘણાં વર્ષ સુધી સુરત હિંદુસ્તાનમાં તેમનું મુખ્ય મથક હતું. ૧૬૩૮ માં સુરત માટેલા એક અંગ્રેજ વેદ દાકતર 'આહિતને' શાહજહાં બાદશાહની દીકરી-ને માંદગીમાંથી સાજી કરી, તેથી બાદશાહે ખુશી થઈને દાકતર આહિતનની અરજ ઉપરથી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને કેટલાક હક

અવશ્યા. એજ પ્રમાણે દાકતર પ્રાઉતનની કામિલિઅતને લીધે
 બંગાળના સુખા તરફથી કંપનીને બંગાળમાં વેપાર કરવાની
 છૂટ મળી. ૧૬૪૦ માં 'બીજ્યાનગર' ના 'રામ ગજન' ના
 બાઈ કનેથી થોડી જમીન વેચાતા લઈને અંગ્રેજોએ 'મદ્રાસ'
 સંસ્થાન રચાવું, અને 'ફોર્ટજ્યોર્જ' નો કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૫૩
 માં 'કોરોમાન્ડલ' કોસ્તા ઉપર મદ્રાસ કંપનીનું મુખ્ય મથક થ-
 વું. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત ઉપર હુમલો કર્યો તે વખતે
 અંગ્રેજોએ 'સર-જ્યોર્જ-ઓક્સેનડન' ની સરદારી હેઠળ પોતા-
 ની કોઈનો ધણી બાહાદુરીથી બચાવ કર્યો અને લોકોનુ રક્ષણ
 કર્યું. ઔરંગઝેબ બાદશાહ આ બખર સાંભળીને ધણી ખુશી
 થયો, અને તેણે કંપનીના માલપરની કેટલીક જગત કાઢી ના-
 બી. ઇંગ્લાંડનો રાજા બીજો 'ચારલ્સ' ૧૬૬૨ માં પોર્ટુગલના
 રાજાની છોકરી 'કેથરિન' નોડે પરણ્યો, ત્યારે પોર્ટુગલના રા-
 જાએ 'સુંબઈ' જેટ ચારલ્સ રાજાને પોર્ટુગલમાં આપ્યો હતો.
 આ બેટ ૧૬૬૮ માં ચારલ્સ રાજાએ દરિય દીનડયા કંપનીને
 સ્વાધીન કર્યો. આ વખત પછી પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર સુંબઈ કંપ-
 નીનુ મુખ્ય મથક થવું. ૧૬૯૬ માં અંગ્રેજોએ બંગાળમાં 'ક-
 લકતા' નું સંસ્થાન રચાવું, અને ફોર્ટ-વિલ્કમ' નો કિલ્લો
 બાંધ્યો. બંગાળમાં કલકતા કંપનીનું મુખ્ય મથક થવું. આ
 પ્રમાણે ૧૭ મી સદીની આખરે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનાં મુખ્ય
 મથક હાલની માફક કલકતા, સુંબઈ, અને મદ્રાસ હતાં.

૪. ફ્રેન્ચ.

ફ્રેન્ચ સરકારે ૧૬૦૪ માં હિંદુસ્તાન બજારી પેટેલો કાઢીને
માફકલો; અને ૧૬૬૪ માં ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થ-
ઈ. આ કંપનીએ અંગ્રેજ અને વલંદા વેપારીની માફક સુરત-
માં પોતાની ઢોઠી સ્થાપી. ૧૬૭૪ માં ‘માર્તિન’ નામના એક
ફ્રેન્ચ પુરૂષે પીન્નપુરના રાજા કનેથી કર્નાટકમાં જમીન વેચાતી
લઈને ‘પોન્ડીચરી’ શહેર વસાવ્યું, અને તેને ‘ફ્રેન્ચોનું’ મુખ્ય
મથક કર્યું. ૧૬૮૮ માં ફ્રેન્ચ લોકોએ બંગાળમાં ‘હુગલી’ નદી
પર ‘ચનદરનગર’ શહેર વસાવ્યું; અને ૧૭૨૫ માં ‘લાયુદોને’
નામના એક ફ્રેન્ચ અમલદારની બાહાદુરીથી મલબાર કોસ્તા
ઉપર ‘મહે’ બંદર ફ્રેન્ચોના હાથમાં આવ્યું. ૧૭૩૫ માં પો-
ન્ડીચરીનો હાકિમ ‘ડુમા’ નામિ એક પુરૂષ હતો, અને તેના પ-
છી ૧૭૪૧ માં ‘દુલે’ હાકિમ થયો. પોન્ડીચરીમાં આવ્યા પે-
ટેલો ‘દુલે’ ૧૭૩૧ થી ૧૭૪૧ સુધી ચનદરનગરનો હાકિમ હ
તો. આલ્ફ્રેડકર્કની માફક દુલેએ પણ હિંદુસ્તાનમાં એક બજવાન
ગમ્ય સ્થાપવાનો મનસુખો કર્યો હતો, અને તે મોઢે પેટેલો
અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પેટેલો થોડો વખત
દુલે પોતાની મતલબમાં કાવતો માલમ પડ્યો, અને દક્ષિણ હિં-
દુસ્તાનમાં ઈંગ્રેજોની ઘણી દુર્દશા થઈ; પણ પાછળથી અંગ્રેજો
કાવ્યા અને ફ્રેન્ચોનું બળ ભાગી પડ્યું. હાલ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રે-
ન્ચોનાં પાંચ સંસ્થાનછે,—‘પોન્ડીચરી,’ ‘ચનદરનગર,’ ‘મહે,’
‘કરિકલ,’ અને ‘યાનાઉન’.

પ્રકરણ ૨ જી.

—:૦:—

ઔરંગઝેબનાં મરણ પછી હબાણની સ્થિતિ.

(૧૭૦૭—૧૭૪૮.)

—૦૦—

૧. મરેઠી રાજ્ય.

ઔરંગઝેબ બાદશાહનાં મરણ પછી તેના છોકરા ‘આઝમ’ સંભાળના છોકરા શાહને છોડી મૂક્યો, તેથી શાહ દખણમાં આવીને ‘તારાબાઈ’ કનેથી રાજ્ય સત્તા લઈ સતારાની ગાદી પર બેઠો (૧૭૦૮). મુઘલ દરબારમાં કેળવાયાથી શાહને એથ આગમ ધણો પસંદ હતો, તેથી તેણે સધળો રાજકારભાર પોતાના વજીર ‘બાજાજી વિશ્વનાથ’ ને સોંપ્યો (૧૭૧૪). એ વખત પછી મરેઠી રાજ્યમાં પેશ્વા (વજીર) કરતા હરતા થયા. ૧૭૨૦ માં બાજાજી વિશ્વનાથનાં મરણ પછી શાહએ બાજાજીનાં છોકરા ‘બાજીરાવ’ ને પેશ્વાની પદવી આપી. બાજીરાવ ધણો શૂરો હતો, અને તેણે શાહના રાજ્યને ધણું વધાર્યું. ૧૭૪૦ માં બાજીરાવનાં મરણ પછી ‘બાજાજી બાજીરાવ’ પેશ્વા થયો. ૧૭૪૮ માં શાહુરાજ્ય મરણ પામ્યો અને પેશ્વા બાજાજી બાજીરાવે ખીજા શિવાજીના કુંવર રામરાજને સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો.

૨. હુદાબાદનું રાજ્ય.

મરેહી રાજ્ય શિવાય દખ્ખણનો ખાકીનો ભાગ દિલ્હીના મુ-
ગલ બાદશાહને તામિ હતો, તેના તરફથી એક હાકેમ દખ્ખણના
સુબેદારનો ઓર્ધા ધારણ કરી ત્યાં રાજ્યભલાવતો હતો. ઓરંગ-
ઝેબ પછી તેના છોકરા 'બાહાદુરશાહે' 'ઝુલફિકરખાંને' દખ્ખણ-
નો સુબો કર્યો હતો. ઝુલફિકરખાં ઘણો ખરો 'દિલ્હી' માં રે-
હેતો હતો, તેથી તેણે દખ્ખણનો કારભાર 'દાઉડખાં' નામના
એક નાયકને સોંપ્યો હતો. ૧૭૧૨ માં બાહાદુરશાહનાં મરણ પ-
છી તેના છોકરા ગાદીને માટે વઢયા, તે વખતે પ્રખ્યાત સૈયદ
ભાઈ ઓ 'હુસેન અલી' અને 'અબદુલા' ને 'બહાર' અને
'અલાહાબાદ' પ્રાંતના સુબા હતા, તેઓની મદદથી ૧૭૧૩ માં
'ફરુખશીર' બાદશાહ થયો, અને 'ઝુલફિકરખાં' આ સૈયદોને
હાથે માર્યો ગયો. આ ફરુખશીર દખ્ખણના સુબેદારનો ઓર્ધા
'અસોફજહ' ને મળ્યો. ('અસોફજહ' હિંદુસ્તાનની તવારી-
ખમાં 'નિઝામ-ઉલ-મુલક' ને નામે પ્રખ્યાત થઈ ગયેલો છે.)
૧૭૧૪ માં સૈયદ 'હુસેન અલી' ને બાદશાહનાં વજીર હતો તે
'અસોફજહ' ને ખસેડીને પોતે દખ્ખણનો સુબેદાર થયો. નિ-
ઝામ-ઉલ-મુલક 'અયોડ્યા' ના નવાબ 'સાદતખાં' સાથે મ-
ળીને આ સૈયદ ભાઈ ઓની સામે થયો, અને ૧૭૨૦ માં તે-
ઓની સત્તાનો અંત આણવામાં કૃતેહમંદ ઉતર્યો. નિઝામ-ઉલ-
મુલક બાદશાહનો વજીર થયો, અને તેણે દખ્ખણના સુબેદારનો

પોતાનો આગળો ઓધો પણ ધારણુ કર્યો. ૧૭૨૪ માં આ ધરડો નિઝામ દખ્ખણમાં ગયો, અને હૈદરાબાદમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી સ્વતંત્રપણે રાજ્યભલાવવા લાગ્યો. આ બહાદુર લડવૈયો ૧૦૪ વર્ષની ઉંમરે ૧૭૪૮ માં મરણુ પામ્યો. એજ વર્ષમાં દી-લ્હીનો બાદશાહ મહમદશાહ અને મરેઠી રાજા શાહુ પણ મરણુ પામ્યા.

૩. કર્નાટકનું રાજ્ય.

ભુલકરિકરખાં અને નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ને વખતે દખ્ખણના સુબેદાર હતા, તે વખતે કર્નાટકનો રાજ્ય કારબાર ‘સાદત-ઉલા-ખાં’ નામના નાયકને સ્વાધીન હતો. ૧૭૩૨ માં સાદત-ઉલા-ખાં મરણુ પામ્યો, અને તેનો ભત્રીજો ‘દોસ્તઅલી’ દખ્ખણના સુબેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની પરવાનગી મેળવ્યા વગર કર્નાટકનો નવાખ થયો. નિઝામ આ વખતે બાજરાવ પેલા નોડે લડવામાં રોકાયેલો હતો તેથી તેણે નવાખનો ઓધો ધારણુ કરવામાં દોસ્તઅલીને અડચણુ કરી નહીં. દોસ્તઅલીનો ‘અન્દા સ્હિખ’ નામે જમાઈ હતો, જેને પોન્ડીચરીના હકિમ ‘ડુમા’ નોડે ધણી દોસ્તી હતી. ૧૭૩૬ માં ‘ત્રિચિનાપોલી’ ની રાણી સાથે દગો રમીને અન્દા સ્હિખ ત્રિચિનાપોલી શહેર અને તેની આસપાસના મુલકનો ધણી થઈ પડ્યો; અને ૧૭૩૯ માં તેણે ‘તાન-નોર’ ના મરેઠી રાજા કનેથી ‘કરિકલ’ બંદર છીનવી લઈને ફ્રેન્ચને આપ્યું. અન્દા સ્હિખનાં આવાં કૃત્યથી મરેઠાઓને ધ-

છો ક્રોધ ચઢ્યો; તેથી 'ખીચર' નો રાજા 'રઘુજી ભોંસલે' અને 'મોગરીરાવ' એક માટી સેનાસહિત કર્નાટક ઉપર ચઢ્યા. દો-રત અલી 'આમ્બુર' આગલ તેમની સામી થયો, પણ તે હાર્યો અને માર્યો ગયો (૧૭૪૦). મરૈક્કાઓએ દોસ્તઅલીના છોકરા 'સફદરઅલી' ને નવાબ ડેરવ્યા; અને ૧૭૪૧ માં તેઓએ ત્રિ-ચિનાપોલીને ઘેરો ઘાડ્યો. આ શેહેરનો ત્રણ મહિના સુધી ચંદા આપે એ ઘણી બાહાદુરીથી બચાવ કર્યો, પણ અંતે તેને શરણ થવું પડ્યું. મરૈક્કા ચંદા આપે અને કેદ પકડી લઈ ગયા, અને તેને સતારામાં બંધ કર્યો, જ્યાં તે સાત વર્ષ સુધી રહ્યો. સફ-દર અલીને તેના બનેલી 'મોરતિઆ અલી' એ ૧૭૪૨ માં મારી નાખ્યા; અને તેની બાયડીએ પોતાનાં નાનાં બાળક સહિત મદ્રાસમાં અંગ્રેજોનો આશરો લીધો. એ વખતે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે એક માટાં લશકર સહિત આવીને કર્નાટકમાં બંદોબસ્ત કર્યો. તેણે સફદરઅલીના બાળકને નવાબ તરીકે કબુલ રાખ્યો, અને તે માટે યાવ ત્યાં સુધી કર્નાટકનો રાજ્ય કારભાર 'અનવારુદ્દીન' નામના પેતાના એક અનુભવી નાયકને સોંપીને તે પાછો કર્યો. ૧૭૪૩ માં આ બાળક નવાબને કોઈ એ મારી નાખ્યો; તેથી અનવારુદ્દીને કર્નાટકના નવાબનો ઓસ્થી કારણ કીધો.

પ્રકરણ ૩ જી.

—૦:૦—

કર્નાટકમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વિગ્રહ.

(૧૭૪૬—૧૭૬૧.)

—:૦:—

૧. કર્નાટકનો પેહલો વિગ્રહ. (૧૭૪૬—૧૭૪૮)

છેલ્લાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્નાટકની સ્થિતિ હતી તેવામાં યુરોપમાંડમાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી. ૧૭૪૬ માં ફ્રેન્ચ સરકારે યુરોપથી લાખુર્ડોને નામના પ્રખ્યાત સરદારને એક કાફલા સહિત ઇંગ્લેન્ડનાં સંસ્થાનોનો નાશ કરવાને હિંદુસ્તાન ખાણી મોકલ્યો. એજ વખતે ઇંગ્લાંડથી પણ એક કાફલો ઇંગ્લેન્ડનાં સંસ્થાનોનાં રક્ષણને માટે હિંદુસ્તાનમાં આવી પોહોંચ્યો. બન્ને કાફલા ડોરોમાન્ડલ ડોસ્તાપર મદ્રાસની દક્ષિણે નેગેપટમ આગળ એક ખીજની સામાથયા, પણ લડયા વગર છુટા પડયા. લાખુર્ડોનેનો વિચાર મદ્રાસ લેવાનો હતો, તેથી દુલે ની મદદ મેળવવા માટે પોન્ડીચરી તરફ હંકારી ગયો. દુલે અને લાખુર્ડોને એક ખીજના અદેખા હતા, તેથી તેઓમાં મતભેદ હતો; તે છતાં થોડા વખતમાં લાખુર્ડોનેએ ૪૦૦૦ માણસ સહિત મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. મદ્રાસનો ડોર ધણો નબલો હતો.

તો, અને આ સંસ્થાનાં રક્ષણને માટે ફક્ત ૪૦૦ અંગ્રેજ સીપાઈઓ હતા; વળી અંગ્રેજોનાં કમનસીબે ઇંગ્લાંડથી આવેલા કાફલો એ વખતે ખીજી તરફ હંકારી ગયો હતો, તેથી મદ્રાસના ગવર્નર મોર્સને પોતાનાં નાનાં લશ્કર સહિત શરણ થવાની ફરજ પડી (૧૭૪૬). લાઝરોનેએ મદ્રાસ માટેલી કંપનીની માલ મિલકત જપ્ત કરી; અને ૪૪ લાખ રૂપિયા લઈને ત્રણ મહિના પછી અંગ્રેજોને તેમનું આ સંસ્થાન પાછું સ્વાધીન કરવાને કબ્જલ કર્યું. દુલેએ આ કરાર પસંદ નહીં કર્યો, તોપણ લાઝરોનેએ કચ્છનામા ઉપર સહી કરી; અને ત્યાર પછી પોતાના કાફલા સહિત પુરોષ તરફ હંકારી ગયો. એનાં કૃત્ય ક્રૈત્ય સરકારને પસંદ પડ્યાં નહીં, તેથી એને ત્રણ વર્ષ સુધી બંદીખાતામાં રાખ્યો. આ શુરો સરદાર ૧૭૫૩ માં મરણ પામ્યો.

કર્નાટકના નવાબ અનવાઈદીને ક્રૈત્ય લોકોને મદ્રાસપર હુમલો કરવાને પોદેલાં પરવાનગી આપી હતી નહીં; પણ મદ્રાસ જતા લઈને નવાબને આપી દેવાનું દુલેએ કબ્જલ કર્યું હતું. તેથી નવાબે તેમને કંઈ અટકાવ કર્યો નહીં. મદ્રાસ ક્રૈત્યોના હાથમાં આવ્યા પછી જ્યારે નવાબે લોકો કે દુલેના વિચાર પોતાની કબ્જલાત પાળવાનો નથી, ત્યારે તેણે પોતાના છોકરાને ૧૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર આપી મદ્રાસ લેવા મોકલ્યો. પેરેડી નામના ક્રૈત્ય અમલદારે ૨૩૦) પુરોષીઅન, અને ૭૦૦) દેશી

સૌપાઈઓ સાથે નવાખનાં આ મોટાં ક્ષત્રકરનો પરાજય કર્યો (૧૭૪૬). દુલેએ તરત અનવારદીનને પાછો મેળવી લીધો, પણ થોડા વખતમાં નવાખે અંગ્રેજોનો પક્ષ પકડ્યો.

લાયુડોનેએ અંગ્રેજો સાથે કરેલો કરાર દુલેએ તોડ્યો, અને મદ્રાસ પોતાને સ્વાધીન લઈને પેરેડીને ત્યાંનો હાકેમ નીમ્યો. મદ્રાસ માહેલા અંગ્રેજોને, અને ખીજત મુખ્ય રહેવાસીઓને તેણે પોન્ડીચરીમાં લાવી પુર્યા. મદ્રાસથી બાર મૈલને છેટે આવેલા સેંત દેવીડના કિલ્લામાં થોડા અંગ્રેજો રહેલા હતા, તેથી ૧૭૪૭ માં દુલેએ સેંત દેવીડને ઘેરો ઘાલ્યો. કિલ્લા માહેલા અંગ્રેજોએ ઘણી બાહાદુરીથી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો, અને ઇંગ્લાંડથી 'એડમીરલ બોસ્ટોઅન' એક કાફલા સહિત આવી લાગો, તેથી ફ્રેન્ચો ઘેરો ઉઠાવી પોન્ડીચરી તરફ પાછા હટ્યા. ૧૭૪૮ માં એડમીરલ બોસ્ટોઅને પોન્ડીચરીને ઘેરો ઘાલ્યો. દુલેએ પાંચ અઠવાડીયાં સુધી શહેરનો ઘણી હિમતથી બચાવ કર્યો, તથા અંગ્રેજો કાપ્યા નહીં, અને તેમને ઘેરો ઉઠાવી લેવાની ફરજ પડી. આ બનાવ પછી તરતજ યુરોપમાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે 'એક્સ-લા-શાપેલ' આગળ મંધી થઈ, અને હિંદુસ્તાનમાં પણ લડાઈ બંધ પડી. બન્નેએ એક ખીજતના જીતી લીધેલા મુલકો પાછા આપ્યા. (૧૭૪૮).

૨. હૈદ્રાબાદ અને કર્નાટકની ગાદી વિષે વાદ;

અને

કર્નાટકનો બીજો વિગ્રહ (૧૭૪૮—૧૭૫૫.)

હેલ્લાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૭૪૮ માં દખ્ખણના પ્રખ્યાત સુબેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનો કાળ થયો. આ શૂરા સરદારે પોતાની ગાદી પોતાના પૌત્ર મુઝફ્ફરજંગને આપવાની મરજી જણાવી હતી; પણ તેનો બીજો છોકરો નાઝિરજંગ પોતાના આપનાં મરણ વખતે હૈદ્રાબાદમાં હોવાથી લશ્કરની મદદ વડે તરત ગાદીપર બેઠો, અને તેણે દખ્ખણના સુબેદારનો આરોધિ ધારણ કરીધો. મુઝફ્ફરજંગ મરેહાની મદદ મેળવવા માટે સતારે ગયો, ત્યાં તેને ચંદા સાહેબ સાથે દોસ્તી થઈ; અને આ બન્ને શાહજાદાએ હૈદ્રાબાદ અને કર્નાટકની ગાદી મેળવવા માટે ફ્રેન્ચ હાકિમ દુલ્હની મદદ માગી. ફ્રેન્ચ સત્તા વધારવાને આ લાગેલીક માલમ પડવાથી દુલ્હને તેમની સ્પર્જ બહાલ ગણી, અને મરેહાને સાત લાખ રૂપિયા આપીને ચંદા સાહેબને છોડવ્યા. મુઝફ્ફરજંગ અને ચંદા સાહેબે થોડુંએક લશ્કર ભિયું કર્યું, અને દુલ્હને તેમની મદદ બુસીને થોડુંક લશ્કર આપી મોકલ્યો. પેહેલાં તેઓએ કર્નાટકના નવાબ અનવારુદ્દીન સામે લડાઈ ઉઠાવી. નવાબ આશ્ચર્યનાં રણમાં તેમની સામે થયો, પણ તેણે હાર ખાધી અને પોતાના વડા છોકરા સહિત તે ભાગ્યો ગયો;

અને તેનો નાનો છોકરો મહમદઅલી ત્રિચિનાપોલીમાં જન્મ
 ભગ્યો (૧૭૪૯), મુઝફ્ફરજંગ અને ચન્દા સહિતે તરત કર્ના-
 ટકની રાજધાની આર્કટનો કબજો લીધો; અને મુઝફ્ફરજંગે દ-
 ખ્ખાણના સુબેદારનો ઓધો ધારણ કરીને ચન્દા સહિતને કર્ના-
 ટકનો નવાબ ઠરાવ્યો. આ મદદને માટે દુલિને પોન્ડીચરીની
 આસપાસનાં ૮૧ ગામો માખ્યાં,

આ ખખર મળતાંજ નાઝિરજંગ એક મોટાં લશ્કર સાથે
 કર્નાટકપર ચઢી આવ્યો, અને પોન્ડીચરીની નજદીક તેણે મુઝ-
 ફરજંગને હરાવ્યો અને કેદ પકડયો; ચન્દા સહિત નાહાસી ગયો,
 અને ફ્રેન્ચો તોઈતી મદદ કરી શક્યા નહીં. એ લડાઈમાં અં-
 ગ્રેજો તરફથી મેજર લોરન્સ નામનો એક અમલદાર થોડાં મા-
 લુસો સહિત નાઝિરજંગની મદદે આવ્યો હતો. નાઝિરજંગે તર-
 તજ પોતાના ઓધાની રૂએ મહમદઅલીને કર્નાટકનો નવાબ
 ઠરાવ્યો (૧૭૫૦). આ ક્રિતેહ પછી નાઝિરજંગ આગસુ પડી
 રહ્યો; તેનો લાભ લઈને ફ્રેન્ચોએ કદાલાર આગળ મહમદઅ-
 લીને હરાવ્યો અને જિનજનો મજબુત કિલ્લો બુચીએ ૨૪ ક-
 લાકમાં લીધો. નાઝિરજંગ આંતે ફ્રેન્ચોની સામે ગયો, પણ
 તેના કેટલાક નાયકોએ તેની સામે સંપ કર્યો અને તેને મારી
 નાખી મુઝફ્ફરજંગને છુટો કર્યો. મુઝફ્ફરજંગ છુટીને પોન્ડીચરીમાં
 દુલિને મળવા ગયો; ત્યાં એણે મોટા દમામથી દખ્ખાણના સુબેદા-
 રનો ઓધો ધારણ કરી, અને ચન્દા સહિતને પાછો કર્નાટક-
 ૨

નો નવાખ કર્યો. દુલેને અને ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મુ-
ઝકરજંગ તરફથી કીમતી ખસેરો મળી (૧૭૫૦). ૧૭૫૧ માં મુ-
ઝકરજંગને તેની રાજધાનીનાં શહેર ઐરાંગાબાદ મધે ગાદીએ
ખેસાડવાને દુલેએ ખુસીને એક નાનાં લશકર સાથે આક્રમ્યો;
માર્ગમાં જો નાયકોએ નાઝિરજંગને મારી નાખ્યા હતા તેઓએ
મુઝકરજંગને પણ મારી નાખ્યા. ખુસીએ તરત નિઝામઉલ મુ-
લ્કના નાના છોકરા સલામતજંગને સુખેદાર તરીકે જાહેર કીધો,
અને તેને સહી સલામત ઐરાંગાબાદ લઈ જઈને ગાદીએ ખે-
સાડ્યો. ખુસી નિઝામના સલાહકારી તરીકે તેની દરબારમાં રહ્યો.

૧૭૫૧ માં ચંદા સાહેબે અને ફ્રેન્ચોએ ત્રિચિનાપોલીમાં
મહમદઅલી ઉપર હુમલો કર્યો. અંગ્રેજો પાસે પુરતું લશકર ન-
હોતું હોવાથી તેઓ પોતાના મિત્ર મહમદઅલીને મદદ કરી શક્યા
નહોં. ત્રિચિનાપોલી શત્રુના હાથમાં જવાને કાંઈ ઘણી જાટી
હતી નહોં, તેટલામાં રોયર્ટ કલાઈવ નામના એક જીવાન લશક-
રી અમલદારે મદ્રાસના ગવર્નર મીંગ્સોનર્સને મહમદઅલીનો
છુટકારો કરવાનો એક ઉપાય સૂચવ્યો, તેથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં
ઈંગ્રેજ સત્તાનો નાશ થતો આટકવો. કેવળ કલાઈવે એવી સુ-
ચના કાઢી કે આ વખતે ચંદા સાહેબની રાજધાની આર્કટ
ઉપર હુમલો કરવામાં આવે, તો ઘણું કરીને મહમદઅલીનો છુ-
ટકારો થાય; અને આ કામ બજાવવાનું તેણે માથે લીધું. ગવ-
ર્નરને ખીજો કાંઈ ઉપાય ન મળ્યો પડવાથી કલાઈવની સૂચના

પસંદ પડી. ૨૦૦ યુરોપીઅન અને ૩૦૦ દેશી સીપાઈઓ સાથે કલાઈવે આર્કટ લીધું. ચન્દા સાહેબે પોતાના છોકરા રાજ સાહેબને ૧૦૦૦૦ માણસ આપીને પોતાની રાજધાની પાછી લેવા મોકલ્યો. કલાઈવે આટલાં થોડાં માણસ સાથે સાત અઠવાડીઆં સુધી આર્કટનો ખચાવ કર્યો, અને રાજ સાહેબને ઘેરે ઉઠાવી જવાની ફરજ પાડી. કલાઈવને થોડી મદદ આવી પ્રમવાથી તે રાજ સાહેબની પાછળ ગયો અને આંતીની લડાઈમાં તેને હરાવ્યો (૧૭૫૧).

દુલેએ પોતાની કુતેહની નીચાની તરીકે ૧૭૫૦ માં એક સ્તંભ ઉભો કર્યો હતો, અને દુલે-કુતેહ-આખાદ નામનું શહેર વસાવ્યું હતું, તે બંનેનો કલાઈવે ૧૭૫૨ માં નાશ કર્યો; અને મેજર લોરેન્સ સાથે મળીને ત્રિચિનાપોલી આગળ રાત્રીની સામે ગયો. અંગ્રેજોએ ચન્દા સાહેબ અને ફ્રેન્ચોને ઘેરી લીધા, તથા ચન્દા સાહેબ તાનજોરના લશ્કરનાં સેનાપતિને શરણે ગયો, અને આખાં ફ્રેન્ચ લશ્કરને હથિયાર છોડી દેવાની ફરજ પડી. ચન્દા સાહેબને તાનજોરનાં લશ્કરના સેનાપતિએ મારી નાખ્યા, અને મહમદઅલી કર્નાટકનો નવાબ થયો (૧૭૫૨). ફ્રેન્ચોએ ૧૭૫૪ માં પાછો ત્રિચિનાપોલીને ઘેરે ઘાલ્યો, પણ મેજર લોરેન્સે તેનો બાહાદુરીથી ખચાવ કાઢ્યો, તેથી તેઓને પાછું હટવું પડ્યું. એજ વર્ષમાં ફ્રેન્ચ સરકારે દુલેને બોલાવી લીધો અને તેની જગ્યાએ ગોડલુને હાકિમ ઠરાવ્યો. નવા હાકિમે મહમદ

આલીને નવાખ તરીકે કબુલ રાખ્યા, અને આંગ્રેજો સાથે સંધી કરી (૧૭૫૫). ફરૂકે ઘણી ગરીબ હાલતમાં પોતાના પાછળા દિવસ કાઠો ૧૭૬૪ માં પેરીસ શહેરમાં મરણ પામ્યો.

૩. કર્નાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ (૧૭૫૩—૧૭૬૧).

યુરોપમાં ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ હતી, તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ ૧૭૫૬ માં વિગ્રહ શરૂ થયો. એજ વર્ષમાં કાકત-ડી-લાલી નામે એક પ્રખ્યાત સરદાર યુરોપથી લશ્કર લઈ પોન્ડીચરીમાં આવી પુગો, અને બુસીને ઉત્તર સરકારમાંથી આજ્ઞાવીને આંગ્રેજો સામે લડાઈની તૈયારી કરવા મંડ્યો. ૧૭૫૮ માં લાલીએ ઈંગ્રેજોનો સેંત દેવીડનો કિલ્લો લઈને તેને જમીન ખરાબર કરી નાખ્યો; અને એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનામાં તેણે મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો. લાલીને તેના નાયકો નોડે બનવું નહીં તેથી તેની છાવણીમાં ઘણો ગેરબંદોબસ્ત અને કુસંપ હતો, તેથી તે મદ્રાસ તરત લેવામાં કાઢ્યો નહીં. મેજર લોરેન્સે શહેરનો ઘણો બહાદુરીથી ખચાવ કીધો, અને ઈંગ્લાંડથી લશ્કરની મદદ આવી પુગવાથી ૧૭૫૯ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં લાલીને ઘેરો ઉઠાવી પોન્ડીચરી તરફ હકી જવું પડ્યું.

કરનલ ફૂટ ઈંગ્લાંડથી ૧૭૫૯ માં લશ્કર લઈ મદ્રાસમાં આવી પુગો. એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનામાં લાલી અને બુસીએ વાનડીવાસ ઉપર હુમલો કર્યો. કરનલ ફૂટ ફ્રેન્ચોની

સાગે થયો અને વોનડીવાશની લડાઈમાં લાલીને હરાવ્યા અને
 ખુસીને કેદ પકડયો (૧૭૧૦). ત્યારપછી ફૂટે ફ્રેન્ચ લોકોનાં
 શહેરો એક પછી એક લીધાં; અને ૧૭૧૧ માં તેણે પોન્ડીચરી
 સર કર્ધું, અને તેનો કિલ્લો તોડી નાખ્યો. લાલી પકડાયો,
 અને એ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તાનો ખાંત આવ્યો.
 ૧૭૧૬ માં લાલીને પેરીસમાં ફાંસી દીધા. ૧૭૧૬ માં ફ્રેન્ચ
 ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના અમલનો છેડો આવ્યો.

— ૦:૦:૦ —

મકરણ ૪ થું.

— ૦:૦ —

ખંગાળામાં અંગ્રેજોની ચઢતી.

(૧૭૫૬—૧૭૬૦)

— ૦:૦:૦ —

૧ સિરાજ-હિંદ-દલ્લા

અને

અંધારી કોટડીની વિપત્તિ (૧૭૫૬).

અગઢમી સદીની શરૂઆતમાં ખંગાળાનો નવાબ મુગશિ-
 દ-કુલીખાં નામે હતો જેના વખતમાં ખંગાળા માટેલા અંગ્રે-
 જોને વેપારમાં ઘણી અડચણો નડતી હતી. ૧૭૨૫ માં આ

નવાળનો કાળ થયો અને તેનો છોકરો શુભ-ઉડ-દીન ગાદી-એ આવ્યા, જેણે આંગ્રેજોને ધણી સગવડ કરી આપી. ૧૭૩૮ માં સુભ-ઉડ-દીનનાં મરણ પછી અભિવરડીયાં નામે તેની દરગાહમાંનો એક ઉમરાવ ગાદીનો ધણી થઈ પડ્યો. આ નવાબે મરેઠાના હુમલા સામે આંગ્રેજ સંસ્થાનોનું બનતી કો-શિશ્મી રક્ષણ કર્યું, અને કલકત્તાની આસપાસ એક ખાઈ ખોદવાની આંગ્રેજોને રજા આપી. આ ખાઈનું નામ મરેઠી ખાઈ પડ્યું. ૧૭૫૬ માં આ નવાબ મરણ પામ્યો, અને તેનો ૨૦ વર્ષની ઉંમરનો પૌત્ર સિરાજ-ઉડ-દવલા બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાનો નવાબ થયો. એ ધણો કમઅક્ષત્ર, ઘાટકી અને દુગઆરી પુરૂષ હતો. જેણે રૈયત ઉપર ભારે જુલમાત ચુલ્લ્યો. જેથી હિંદુ તેમજ મુસલમાનો એની ઉપર ક્રોધાયમાન થયા અને એને ધિકારવા લાગ્યા.

ગાદી પર આવતાંનેવાર આ દુષ્ટ નવાબની નજર ડાકાના હિંદુ હાકેમ રાજ્યલભની દોલતપર ગઈ, તેથી રાજ્યલભે પોતાના છોકરા કીસનદાસને પોતાના કુટુંબ અને દોલત સહિત કલકત્તામાં ઈંગ્રેજોને આશરે મોકલ્યો. નવાબે કીસનદાસને સ્વાધીન કરવાને કલકત્તાના ગવર્નર મીંડેર ઉપર લખી મોકલ્યું. મીંડેરે નવાબનું આ કેદેણ કબુલ રાખ્યું નહીં, અને વળી નવાબના હુકમની વિરૂધ્ધ ફોર્ટવિલિયમનો કોર્ટ મજબૂત કરવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. સિરાજ-ઉડ-દવલાને

ધણે ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેણે તરત પોતાની રાજધાની મુશિ-
 દાબાદની પાસે આવેલું અંગ્રેજોનું કાસિમનગર સંસ્થાન લુ-
 ઠી લીધું, અને તે માહેલા અંગ્રેજોને કેદ પકડયા. (એ વખ-
 તે પાછળથી પ્રખ્યાત થયેલો વોરન હેરિટાન્સ પણ પકડાયો હ-
 તો). ત્યાર પછી તેણે એકદમ કલકત્તા ઉપર હુમલો કર્યો. ઈ-
 ગ્રેજોમાં શહેરનો ખસાવ કરવાનું સામર્થ્ય હતું નહીં, તેથી તે
 ઓઝે ખાયડી ઓકરોને વહાણપર મોકલી દીધાં; અને પાછળથી
 ગવર્નર પોતે અને વડો લશ્કરી અમલદાર પણ હિંમતવાન બ-
 નીને વહાણ ઉપર જતા રહ્યા. વહાણો શહેરથી દૂર હંકારી
 ગયાં, અને કિલ્લામાં થોડા સીપાઈ અને મુલકી અમલદારો
 રહી ગયા. શહેરમાં રહેલા અંગ્રેજોએ મીંઠ હોલવેલ નામના
 એક અમલદારને પોતાનો સરદાર ડરાવીને થોડો વખત સુધી
 કિલ્લાનો ખસાવ કાઢી, પણ આંતે તેઓને શરણ થવું પડ્યું;
 અને નવાબે કલકત્તાનો કબજો લીધો (૧૭૫૬). કિલ્લા મા-
 હેલા ૧૪૬ અંગ્રેજોને નવાબના હુકમથી ૧૮ ફૂટ ચોરસ એક
 નાની અંધારી કોટડીમાં રાત્રે પુરવામાં આવ્યા. પાણી અને
 હવાની ખુટથી, અને ઉંઘાલાના દિવસ હોવાથી, આ બાપડા
 કેદીઓને મહા સંકટ વેઠવું પડ્યું, અને તેઓમાંના ઘણાએક
 ટપાટપ બેભાન થઈ ભોંય ઉપર પડવા લાગ્યા. કેદીઓએ પો-
 તાની સ્થિતિ નવાબને જણાવવાને પેહેરગીશને ઘણી આજ્ઞ
 કીધી, અને તેમને બહુ લાલચ ખતાવી; પણ પેહેરગીશએ ન-

વાળને ગત્રે જગાડવાને સાફ ના પાડી. સવાર પડતાં જ્યારે ખારણું ઊંધાડવામાં આવ્યું ત્યારે કેદીઓમાંના ૧૨૩ મરણ પામ્યા હતા, અને બાકીના ૨૩ મુડદાન હાલતમાં મળી આવ્યા. આવાં નિર્દય કર્મને માટે આ દુષ્ટ નવાબે કાંઈ પણ દયા અથવા અથવા દલગીરી દેખાડી નહીં, અને આ ધાટકીપણાનું જો કડખું ફળ તેણે થોડા વખતમાં આવ્યું તે તેને ધટવું હતું.

—o—

૨. કલાર્ધવની બંગાળાપર સવારી

અને

પ્લાસીની લડાઈ (૧૭૫૬—૧૭૫૭).

કર્નાટકમાં ફ્રેન્ચ સત્તાનો નાશ કરીને કલાર્ધવ ૧૭૫૨ માં ઈંગ્લાંડ ગયો હતો; અને ૧૭૫૫ માં કંપનીના ડીરેક્ટરોએ ફોર્ટસેન્ટ દેવીડના ગવરનરના ઓદ્ધાપર તેને પાછો હિંદુસ્તાન ખાકલ્યો હતો. મુંબઈમાં આવી પુગા પછી તેણે એડમીરલ વોતસનના કાફલા સાથે પ્રખ્યાત ચાંચિયા આંગરીઆની સાથે મરેઠાને મદદ કરી, અને તેનો ઘેરિયાનો મજબુત કિલ્લો લઈ લીધો (૧૭૫૬). ત્યાર પછી કલાર્ધવ એડમીરલ વોતસનના કાફલા સાથે મદ્રાસ આવી પુગો, અને ફોર્ટસેન્ટ દેવીડમાં પોતાના ઓદ્ધાનો અખત્યાર લીધો. બંગાળેના માઠા સમાચાર મદ્રાસની સરકારને માલમ પડ્યા, કે તરત કરનલ કલાર્ધવને થોડું લશ્કર આપીને આ આક્રમણ વર લેવાને બંગાળે

માકલ્યો. ૧૭૫૬ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં તે એડમીરલ વોત-
 સનના કાફલા સાથે ખંગાજે આવી પુગો. આવતાંનેવાર તે-
 જે ખડખડખડખડનો કિલ્લો લીધો, અને ૧૭૫૭ ના જાનેવારી
 મહિનામાં તેણે કલકત્તા સર કર્યું; તેજ વખતે કેપતન આયર-
 ફ્રેડ હુમલાનો કિલ્લો લીધો. સિરાજ-ઉડ-દવલા એક માટાં લ-
 શકર સાથે અંગ્રેજો ઉપર ધસી આવ્યા, પણ હિમત છોડી
 દઈને તેણે સંધીનું કેડેણ કલાઈવ ઉપર ગોકલ્યું. કલાઈવે
 એડમીરલ વોતસનના વિચારની વિરૂધ્ધ ૧૭૫૭ ના ફેબ્રુઆરી
 મહિનામાં નવાખ સાથે સંધી કરી. આ સંધીની સરત મુ-
 જબ અંગ્રેજોને તેમના આગળા હકો પાછા મળ્યા; કલકત્તાનો
 કિલ્લો મજબુત કરવાને તેમને પરવાનગી મળી; અને નવાખ-
 ના હુમલાથી તેમને થયેલી સધળી નુકશાની ભરી આપવાની
 કબજાત નવાખ તરફથી મળી. સંધી કરવા પછી તરતજ ન-
 વાખે મનદરનગર માહેલા ફ્રેન્ચ લોકો સાથે છુપો સંપ કરવા
 માડ્યો, અને ખંગાજામાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને ઉત્તર
 સરકારમાંથી પ્રખ્યાત સરદાર બુર્સોને તેણે બોલાવ્યા. કલાઈવને
 આ બાબદ વિષે ખબર મળી, તેથી આ વખતે પુરોષમાં ઈ-
 ગ્લાંડ અને ક્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી હતી તેનો લાભ લઈને
 તેણે એડમીરલ વોતસનના કાફલાની મદદથી નવાખના અટ-
 કાત છતાં ફ્રેન્ચોનું મનદરનગર શહેર હુમલો કરીને લીધું
 (૧૭૫૭).

સિરાજ-ઉડ-દવલાના જુલમથી ત્રાસ પામીને તેનાં રાજ્ય માહેલા મુખ્ય હિદુઓએ કેટલાએક તારાજ થયલા મુસલમાનો સાથે મળીને નવાબને પદભ્રષ્ટ કરવાને છુપો સંપ કર્યો. એમાં મુખ્ય આગેવાનો ખજાનચી રાઈદુલ્લા, નાણાવટી જગતશેક, અને સેનાપતિ મીરજીર હતા. અંગ્રેજોને પણ નવાબ ઉપર વિશ્વાસ ન હતો, તેથી કલાઈવ અને કલકત્તાની કાઉન્સિલ આ સંપમાં સામેલ થઈ. એક સંપીલાઓએ મીરજીરને નવાબ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. મીરજીર જોડે આ બાબતનું લખત થતું હતું, તેવામાં તેઓ માહેલા એક તત્ત્વગર વેપારી અમીચંદ એવી ધમકી આપી કે લખતમાં ૩૦ લાખ રૂપીઆ મને આપવાનું લખવામાં નહીં આવશે તો હું સધળું નવાબને જાહેર કરીશ. કલાઈવ અને ખીજ મળતીઓ ધન-રાટમાં પડ્યા; અને પોતાના જીવ બચાવવાને અને માથે લીધેલું કામ પાર પાડવાને તેમને અમીચંદ સાથે ઠગાઈ રમવાની ફરજ પડી. મીરજીર જોડે જે લખત કરવામાં આવ્યાં; ખર્ચ લખત સફેદ કાગજ ઉપર, અને ઓટું લખત રાતાં કાગજ ઉપર. ઓટું લખતમાં અમીચંદને ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનું લખ્યું; અને ખરાં લખતમાં તેનું નામ પણ જણાવ્યું નહીં. એડમીરલ વોલસને ઓટું લખત ઉપર સહી કરવાને સાફ ના પાડી; પણ તેની સહી વગર અમીચંદ લખત કબજા

કરે નહીં તેથી કલાઈવને તેની સહી કરવી પડી. આ કામથી કલાઈવની આખર ઉપર એક ડાઘ રહી ગયોછે.

મળતીઆઓ વચ્ચે સમજી ગોઠવણ થઇ રહ્યા પછી કલાઈવે ઈંગ્રેજોને થયલી સમજી નુકસાની ભરી આપવાને નવાગને એક સખત પત્ર લખ્યો, અને પોતાનો દાવો મજબુત કરવાને ૩૦૦૦ માણસનાં લશ્કર સહિત તે ચનદરનગરથી નીકળ્યો. ખાસીનાં મેદાનમાં નવાગનું ૬૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર હતું તેની નજદીક કલાઈવ આવી પુગો. કબુલાત પ્રમાણે મીરજાદર પોતાનાં લશ્કર સહિત ઈંગ્રેજોને આ વખત આવી મળ્યો નહીં તેથી કલાઈવ ધબરાટમાં પડ્યો, અને પોતાના લશ્કરના અગલદારોને આખાખદ પર વિચાર કરવાને ભિગા કર્યો. આ મસલતનું સેવટ એવું આવ્યું કે હાલ લડાઈ કરવી નહીં. ઘણા ખરા અમલદારોનો અને કલાઈવનો પોતાનો એવો વિચાર હતો. આયરફૂટ અને થોડાઓનો વિચાર એકદમ લડાઈ કરવાનો હતો. અગલદારોના વિચાર લીધા પછી કલાઈવ એક કલાક સુધી એકલો એ ખાખદ વિષે વિચારમાં પડ્યો, અને અંતે પોતાનો વિચાર ફેરવીને ફૂટની સલાહ પ્રમાણે અગલ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો, અને તરત પોતાના નાનાં લશ્કર સાથે આગળ કૂચ કરી. ખાસીનાં રણમાં તેણે નવાગનાં લશ્કરનો પરાજય કર્યો. લડાઈ પુરી થવાની થોડો વખત આગમ્ય ઈંગ્રેજોને જીતપર જોઈને મીરજાદર તેમ-

ને મળી ગયો (૨૩ મી જુન ૧૯૫૭). સિરાજ-ઉડ-દવલા રણભૂમીપરથી નોઠો, અને મુરશિદાબાદમાં બરાયો. ખીજી દિવસે તે વેષ બદલી પોતાની રાજધાની છોડી ગયો, પણ માર્ગમાં તે પકડાયો, અને મીરજાફરના દીકરા મીરાને તેને મારી નાખ્યો. કલાઈવ ફોર્મનું લશ્ચકર સાથે મુરશિદાબાદમાં દાખલ થયો અને મીરજાફરને બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાનો નવાબ જાહેર કીધો. સિરાજ-ઉડ-દવલાની તીનોરીમાંની ખેસુમાર દોલત મળતીઆઓએ લખત પ્રમાણે વેહેંચી લીધી, અને કંપનીને અને કલકત્તાના ખીજા વેપારીને તેઓની નુકશાનીના બદલામાં નાણાં માગ્યાં. કલાઈવને, વોતસનને, અને કલકત્તાની કાઉનસિલને મોટી રકમો મળી. અમીચંદ એકલોજ કાંઈ સેવા પામ્યોનહીં. ખોટાં લખત વિષે ખબર પડતાંજ તે ખેબાન થયો, અને શુદ્ધિમાં આશ્વા પછી તે દીવાનો બની ગયો, અને થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો.

૩. કલાઈવ કલકત્તાનો હાકેમ (૧૭૫૮—૧૭૬૦).

કલાઈવનાં પરાક્રમની ખબર ઇંગ્લાંડમાં કંપનીના ડીરેક્ટરોને પડતાં તેઓએ તેને બંગાળા માહેલાં અંગ્રેજી સંસ્થાનોનો ગવરનર કર્યો. ૧૭૫૬ માં કલાઈવે ફ્રેન્ચોને ઉત્તર સરકારમાંથી હાંકી કાઢવાને કરતલ ફોર્ડને મોકલ્યો. કરતલ ફોર્ડ પોતાને સોંપેલું કામ સારી રીતે બજાવ્યું. નિઝામ સલાબતજંગને મસલીપટમ અને તેની આસપાસનો મુલક અંગ્રેજોને

આપણે પડ્યો, અને તેણે ફ્રેન્ચને પોતાના મુલકમાંથી કાઢવા-
ને કબ્જા કર્યું. એ વખતે દિલ્હીની ગાદી પર આલમગીર ખી-
નો હતો, જે તેની રાજધાનીનાં શહેરમાં તેનાં વજીરના હાથમાં
એક બંદીવાનના જેવો હતો, અને તેના છોકરા શાહઆલમને
આ વજીરને લીધે દિલ્હી છોડી જવું પડ્યું હતું. આ શાહ-
અલમને ૧૭૫૬ માં અયોધ્યાના નવાબની મદદથી એક લશ્કર
હુલું કર્યું અને બહાર પ્રાંત પર ચડાઈ કરી, અને પત્તા શહેરને
ધેરે ધાલ્યો. મીરજાફર ધણો ધબરાટમાં પડ્યો અને શાહ-
આલમને નાણાની માટી રકમ આપીને પાછો વાલવાની કો-
શ્ચ કરવા લાગ્યો; પણ કલાઈવ તેની મદદ ગયો. કલાઈવને
આવતો સાંભળીને શાહઆલમ પત્તાનો ધેરો ઉઠાવી નોઠો.
મીરજાફર ધણો ખુશી થયો; અને કંપની તરફથી દર વર્ષે તેને
ત્રણ લાખ રૂપિયાનું જમીનનું ભાડું મળતું હતું, તે તેણે ક-
લાઈવને તેની જીંદગી સુધી આપતું કર્યું. થોડા વખતમાં
મીરજાફર અંગ્રેજોથી છૂટે થવાને ચિત્તસુગ માહેલા વલંદા
જોકો સાથે મળીને અંગ્રેજો સામે કાવત્રાં કરવા લાગ્યો. કલા-
ઈવને એ વાતની ખબર મળતાંજ તેણે કરનલ ફ્રેડને વલં-
દા જોકો સામે લશ્કર આપી મોકલ્યો. કરનલ ફ્રેડે ચિત્તસુ-
રાને ધેરો ધાલ્યો અને વલંદા જોકને હરાવીને તેમને સંધી ક-
રવાની ફરજ પાડી. આ સંધીની સરત પ્રમાણે વલંદા જોકોએ
અંગ્રેજને થયેલા લડાઈનો સઘળો ખર્ચ આપ્યો (૧૭૫૬).

કલાઈવ ૧૯૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો, જ્યાં રાજ્યે અને પ્રધાનો-
એ તેને ધણું માન આપ્યું, અને તેને ઉમરાવની પદવી મળી.

—૦:૦:૦—

પ્રકરણ ૫ મું.

—:૦:—

અંગાળાનો રાજ્ય કારભાર.

(૧૭૬૦—૧૭૬૪)

—૦:૦—

૧. મીર કાસમ અંગાળાનો નવાબ (૧૭૬૦-૧૭૬૩).

કલાઈવ પછી કંપનીના કીરકતરોએ મદ્રાસ ઇલાકાના
એક અમલદાર મીં વાન્સિતાર્તને કલાઈવની બલામણુ ઉપ-
રથી અંગાળાના ઈંગ્રેજ સંસ્થાનોનો ગવરનર નીમ્યો. વાન્સિ-
તાર્ત ધણો પ્રમાણીક પુરૂષ હતો, પણ રાજ્ય કારભારમાં કુશળ
હતો નહીં; તેથી તેના અમલમાં ધણું અંધિર ચાલવા માડ્યું.
સારાં બાગ્યે આ વખતે દક્ષિણમાં કરનલ કૂટે ફ્રેન્ચ સત્તાનો
અંત આણ્યો હતો, અને અહમદશાહ અગદલીએ પાનીપત-
નાં ગેદાનમાં મરેઠાના અપાર લોભને કચડી નાખ્યો હતો
(૧૭૬૧). વળી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં કલાઈવના
હાથ નીચે કેળવાયલા કેટલાએક અમલદારો હતા, જેથી અં-
ગ્રેજોની સત્તાને હાણી પુગી નહીં, કલાઈવના ઇંગ્લાંડ ગયા

પછી ૧૭૬૦ માં દિલ્હીના બાદશાહ શાહ આલમે બહાર પ્રાંત ઉપર બીજીવાર હુમલો કર્યો, અને પત્ના ગ્રેડેરને ઘેરો ધાલ્યો; પણ કરનલ કેલ્કેડે પત્ના આગલ બાદશાહને હરાવ્યો અને તેને બહાર પ્રાંતમાંથી હાંકી કાઢ્યો.

મીરજીકરનો છોકરો મીરાન ૧૭૬૦ માં મરણ પામ્યો; અને નવાબ ઉડાઉ ખરચને લાંબી ધણી ગુચવાડામાં આવી પડ્યો. આંગ્રેજોને કબુલેજાં નાણાંના હક્ક તે આપી શક્યો નહોતો, અને તેનાં લશ્કરનો પગાર પણ ચઢી ગયેલો હતો. લશ્કર હુલડ કરવાની તૈયારીમાં હતું, તેવામાં નવાબે પોતાના ધનવાન જમાઈ મીર કાસમને કલકત્તાની કાઉનસિલ નોડે બંદોબસ્ત કરવાને મોકલ્યો. મીર કાસમની હુશીઆરી નોંધને કાઉનસિલે મીર જીકરને પદબદ્ધ કરી મીર કાસમને નવાબ બનાવવાનો ઠરાવ કર્યો. મીર વાનિસતાર્ત થોડાં માણસ સાથે મુરશિબાબાદ ગયો, મીર જીકરને ગાદીનો ત્યાગ કરવાને ફરજ પાડી, અને મીરકાસમને નવાબ બનાવ્યા. મીર કાસમે લશ્કરનો ચઢી ગયેલો પગાર આપ્યો, અને હુલડ થતું અટકાવ્યું. આ ફેરફારથી કંપનીને મીડનાપોર, ખર્ડવાન, અને ચિતાગોંગનાં ત્રણ પરગણા મળ્યાં, અને વાનિસતાર્ત અને કાઉનસિલના ગૃહસ્થોને ૨૦ લાખ રૂપિયા મળ્યા. ૧૭૬૧ માં શાહઆલમ બાદશાહ ને દિલ્હીમાં પગ મૂકવાને ધણી બીજી-તો હતો, અને તે માટે બહાર પ્રાંતમાં ભમ્યા કરતો હતો, તેને

હાંકી કાઢવાને કરનલ કર્નાક લશ્કર બંધ બહાર પ્રાંતમાં ગયો. પત્તાની બડાઈમાં કર્નાકે બાદશાહને હરાવ્યો, અને તેના સાથી ફ્રેન્ચ અગલદાર 'સો' ને કેદ પકડ્યો. શાહઆલમ અંગ્રેજોને મળી ગયો, અને કર્નાકના સમજાવ્યાથી મીરકાસમે બાદશાહનું સ્વામીપણું કબ્જા કર્યું. શાહઆલમ તેના બદલામાં મીરકાસ-ગને બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાના સુબેદાર તરીકે બહાલ રાખ્યો (૧૭૬૧).

ગાદીપર આવ્યા પછી મીરકાસમ રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરવા મંડ્યો. તેણે ખરચમાં ઘટાડો કર્યો; સરકારી ખાતાઓનો હિસાબ તપાસવાને ઉપાયો લીધા; સરકારી અમલદારોએ આગાહિ લાંચો લઈને ને દોષત જમાવ કરી હતી, તે તેઓ પાસેથી પાછી કરાવી; જમીનની ગેરેસુલ એકઠી કરવાને પાકે બંદોબસ્ત કર્યો; અને આ પ્રમાણે થોડા વખતમાં રાજ્યની આવકમાં એક કરોડ રૂપીઆનો વધારો કર્યો. આવક વધ્યાથી ઇંગ્રેજોના ચઢી ગયલા હક્ક તોણે વારી દીધા, અને તેઓની જુસડી તળેથી નિકળી જવાને કોશિશ કરવા માડી. આ મતલબથી તેણે પોતાની રાજધાની મુશિદાબાદમાંથી ખસેડીને કલકતેથી ૩૨૦) મૈલ દૂર માંધીર શહેરમાં કરી, અને ત્યાં લશ્કર જમાવ કરીને તેને સારી કવાયત શિખવવાની ગોઠવણ કરી. કલાઈવનો મિત્ર રામનારાયણ ને પત્તાનો હાકેમ હતો, અને જેનું રક્ષણ કરવાની ફલકતાની કાઢિનસિલની ફરજ હતી,

તેને મીરકાસમે કેદ કર્યો, અને તેનો ખર્ચનો હુકમ લીધો; પણ વાન્સિતાર્તે તેને મદદ કરી નહીં. આ બાબતથી અંગ્રેજો ઉપરથી દેશીઓનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો.

ભારપછી મીરકાસમ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ખટપટ ચાલી. કંપનીનાજ માલ ઉપર માત્ર નવાબના અમલદારોએ જ જાત સેવી નહીં, એવું આગળથી ઠરાવેલું હતું. પણ કંપનીના નોકરો જેઓ ખાનગી વેપાર કરતા હતા, તેઓ પણ પોતાના માલ ઉપર જગત આપતા હતા નહીં, આટલાથી સંતોષ ન પામીને અંગ્રેજ અમલદારો દેશી વેપારીઓને પોતાની સહી સાથની ચીઠીઓ વેચતા હતા, જે દેખાડીને દેશી વેપારીઓ પણ જગત આપ્યા વગર પોતાનો માલ માંડવીમાંથી પસાર કરાવતા હતા. આ કારણથી નવાબની મહેસુલને મોટો ધોરો પુગતો હતો. કલાહવતા વખતમાં એટલો બધો ગેરબંદોષરત ચાલતો ન હતો; પણ વાન્સિતાર્ત અને તેના પછીના ગવર્નર સ્પેન્સરના નબળા કારવારમાં કંપનીના હલકા નોકરો પણ ઘણી આપખુદ વર્તણુક ચલાવતા હતા. આ રીતની નુકશાની દૂર કરી મહેસુલમાં વધારો કરવાને મીરકાસમે કોશિશ કરવા માંડી, ૧૭૯૨ માં વાન્સિતાર્ત પોતે આ બાબત વિષે મીરકાસમ સાથે મસલત કરવા મોંઘીર ગયો. તેઓ વચ્ચે એવો બંદોષરત થયો કે કંપનીના નોકરોના માલ ઉપર નવાબે માત્ર નવ ટકા જગત સેવી; (જોકે દેશી વેપારીના માલ ઉપર

૨ ૨૫ ટકા જગાત હતી). વાનિસતાર્તનો આ જાંદોખરત ક-
લકતાની કાઉનસિલે કબ્જા ગણ્યો નહીં, તેથી પાછી ૫૨૫૪
આલી, અને અંતે પોતાની રેયતને ઇનસાફ આપવાની મત-
લગાવી મીર કાસમે સઘલી જગાત કાઢી નાખીને ઇંગ્રેજ અ-
ને દેશી વેપારીઓના હક એકસરખા કર્યા. કાઉનસિલને આ
ફેરફારથી ઘણો ગુસ્સો લાગ્યો અને લડાઈ ઉઠી (૧૭૬૩).

૨. મીરકાસમ અને શુભ-દવલા જોડે વિગ્રહ. (૧૭૬૩—૧૭૬૫).

પત્તા માહેલા અંગ્રેજ વફીત મીઠ એલીસે વિગ્રહ આ-
રંભ્યો; તેથી મીરકાસમે પત્તાનો કબજો લઈ પત્તા માહેલા
સઘલા અંગ્રેજોને કેદ કર્યા, અને પોતાના મુલકના ખીલ ભા-
ગોમાં પછુ અંગ્રેજોને પકડવાનો હુકમ કર્યો. કલકતાની કા-
ઉનસિલે મીરકાસમને ઉઠાડી મૂકીને મીરજાફરને પાછો નવાખ
જાહેર કર્યો, તેથી કાઉનસિલને પાછી નાણાની માટી રકમ
મળી. મીર કાસમ અને અંગ્રેજ વચ્ચે પેરીઆ આગલ પેહે-
લું યુદ્ધ થયું, તેમાં નવાખનું લશકર ઘણી બહાદુરીથી લડ્યું,
અને અંગ્રેજોને જીતવું ઘણું મુશ્કેલ પડ્યું (૧૭૬૩). અં-
ગ્રેજોએ તરત મોંઘીર જાહેર લીધું, અને મીરકાસમ પત્તામાં
ભરાયો હતો, તેથી પત્તા ઉપર કબ્જો કરી. મીરકાસમે એવી
ધમકી આપી કે જો અંગ્રેજ લશકર પત્તાની નજદીક આ-

વશે, તો શ્રેષ્ઠ માહેલા ૧૪૮ અંગ્રેજ કેદીઓને હું મારી નાખીશ. કેદીઓએ પોતાના જનની દરકાર ન રાખતાં ઇંગ્રેજ લશ્કરના સરદારને પત્તા ઉપર ચઢી આગવા કેડેવડાવું.

તેવું લશ્કર પત્તાની તજવીજ આવી પોહોચ્યું કે તરત મીરકાસમે પોતાની ધમકી અમલમાં આણી. નવાખના અમલદારોએ જ્યારે આવું કરાઈનું કામ કરવાની ના પાડી, ત્યારે સમર નામના એક જરમત અમલદારે આ ધાટકા કામ માથે લીધું, અને સઘળા કેદીઓને કટલ કર્યા. અંગ્રેજેજ લશ્કરે હુમલો કરીને તરત પત્તાનો કબજો લાંબો, અને મીરકાસમ અયોધ્યાના નવાખ શુભ-દલનાની છાવણીમાં નાસી ગયો, જ્યાં શાહઆલમ બાદશાહ પણ હતો. (૧૭૬૩).

અયોધ્યાનો નવાખ ૧૭૬૪ માં શાહઆલમ અને મીરકાસમને રાથે લઈને બહારપ્રાંત ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ પત્તાની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ તેને હરાવ્યો, તેથી તે માછો હકીને બકસર આગળ છાવણી નાખી રહ્યો. આ વખતે અંગ્રેજ લશ્કરમાં દેશી સીપાઈઓએ પેહેલ વેહેલો બળવો કર્યો. એક આખી દેશી રીજમીટ શત્રુને મળી જવાની મતલબથી અંગ્રેજ છાવણી છોડી ગઈ. મજર મનરોજે અંગ્રેજ લશ્કરનો સરદાર હતો, તેણે આ વખતે ધણી દૃઢતા દેખાડી. તેણે બળવાખોર રીજમીટની પાછળ લાગી તેને અંગ્રેજ છાવણી તરફ પાછી વાળી; અને બળવાખોરોમાંથી ૨૦ આગેવાનોને તોપને માઢે ઉડાવી દઈને બ-

ખવો બેસાડી દીધો. ૧૯૬૪ ના અક્ટોબર મહિનામાં મનરૈએ ત
વાળની છાવણી પર હુમલો કર્યો. બકસર આગલ મોટું બુદ્ધ થ-
યું જેમાં શુંબ દવલા હોયો અને તેની ૧૬૦ તોપ અગ્રેજના
હાથમાં આવી. નવાબ દીલ્હી તરફ નાડો. શાહઆલમ અગ્રે-
જો નોડે મળી ગયો, અને મીરકાસમે રોહિલખંડમાં આગરો
લીધો. ત્યાર પછી અયોધ્યાના નવાબનું અલાહાબાદ ફોર્ટ અગ્રે-
જોના હાથમાં આવ્યું; અને જોતરલ કરનાકે કાલ્પીની લડાઈમાં
તેને હરાવીને અગ્રેજોને શરણે આવવાની ફરજ પાડી.

ધરડો મીરજાકર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યો, અને કલકત્તાની
કાઉનસિલે નાણાની મોટી રકમ લઈને તેના ૨૦ વર્ષની ઉમરના
છોકરા નાજમ-ઉડ-દવલાને નવાબ કર્યો. વાલ્મિતાર્ત અને રપે-
નસર ગવરનરોના અમલમાં કલકત્તાની કાઉનસિલનું ધ્યાન પે-
સા એકઠા કરવાનું જ હોવાથી બંગાળમાં ઘણો ગેરબંદોબસ્ત
આલ્લો હતો, તેથી કંપનીના ડીરેક્ટરોએ એક હુકીઆર અને
૬૬ મનના ગવરનરને મોકલવાને જરૂરનું વિચાર્યું; અને તે
મતલબથી કલાઈવિને બંગાળનો શાજ્યકારભાર પાછો માથે
લેવાને તેઓએ અરજ કરી. કલાઈવે સ્વતંત્ર સત્તા વગર બં-
ગાળે જવાને માફ ના પાડી. ડીરેક્ટરોને બંગાળનો બગરો
કારભાર સુધારવાને કલાઈવિની અગત માલમ પડવાથી, તેઓએ
તેને આપખખત્યાર સત્તા આપીને મોકલ્યો (૧૭૬૫).

૩. કલાઈવ બીજવાર કલકત્તાનો ગવર્નર (૧૭૬૫—૧૭૬૭).

આવતાં વાર કલાઈવ બંગાળના રાજ્ય કારભારમાં સુધારો કરવા મંડ્યો. ડીરેક્ટરોના હુકમ મુજબ તેણે પોતાના દેશીઓ પાસેથી નજરાણા લેવાનો ચાલ બંધ પાડ્યો, અને સ્થળા કંપનીના નોકરો કનેથી એ બાબતનો એણે લખિત કગર લીધા. ત્યારપછી શુભદ્રવલા અને શાહઆલમ બાદશાહ સાથે બંદોબસ્ત કરવાને તે જનરલ કર્નાકની છાવણીમાં અલાહાબાદ ગયો. તેણે શુભદ્રવલાના કોરા અને અલાહાબાદ પ્રતિ શાહઆલમને આપ્યા; અને બાકીનો અયોધ્યાનો મુલક નવાબને પાછો સ્થાવીત કર્યો. શાહઆલમ બાદશાહે કલાઈવને બંગાળા, બિહાર, અને ઓરિસ્સા પ્રાંતની દીવાની લખી આપી, જેની રૂએ અંગ્રેજોને એ ત્રણ પ્રાંતોની ઉપજ વસુલ કરી વહીવટ ચલાવવાનો અધિકાર મળ્યા. અંગ્રેજોએ એના બદલામાં બાદશાહને વરસ દહાડે ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવાનું અને બંગાળના (હવે પછી નામના) નવાબને ૫૦ લાખ રૂપિયાનું પેનશન આપવાનું કમુલ કર્યું. (૧૨ મી આગસ્ટ ૧૭૬૫).

ત્યારપછી કલાઈવ ખરચ ઓછો કરવા ઉપર ધ્યાન લગાડ્યું. લશકરનો ખર્ચ ઘણો વધી ગયેલો જોઈને તેણે લશકરને લગાઈતી વખતે ખેવડું ભાનું આપવાનો ચાલ કાઢી નાખ્યો. અંગ્રેજ અમલદારોએ આ હુકમની સામા થઈ બંદ કરવાની

તમ્મવીજ કરી, અને ૨૦૦ અમલદારોએ એકજ દહાડે રાજીના-
માં આપી નિકળી જવાનો હરાવ કર્યો. આ વખતે મરેહાની
બહાર પ્રાંતપર ચઢી આવવાની જુમ હતી તે છતાં કલાઈવ ઘણો
દૃઢ રહ્યો, અને મદ્રાસથી નેટલા બન્યા તેટલા અમલદારો તેણે
બોલાવ્યા. તે અમલદારો રાજીનામાં આપે તે લઈને તેઓને પ-
ગેજ કરવાનો એણે હુકમ કીધો; અને આગેવાનોને કાઢી મૂ-
કીને આ હુલડ ખેસાડી દીધું. (૧૭૬૬).

કંપનીના મુલકા ખાતાંના નોકરો ખાતગી વેપાર કરતા હ-
તા તેથી કંપની તરફની પોતાની ફરજો તેઓ બરાબર બજાવી
શકતા ન હતા. કલાઈવે તેમનો પગાર વધારી આપ્યો અને
ખાતગી વેપાર કરતા તેઓને અટકાવ્યા. એ પ્રમાણે બંગાળા-
ના રાજ્ય દારબારમાં ઘટતો મુદ્દાનો કરીને લોર્ડ કલાઈવ ૧૭૬૭
માં સ્વદેશ પાછો ફર્યો, અને ફરીથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો નહીં.
એને ઇંગ્લાંડમાં ઘણું માન મળ્યું; પણ બંગાળા માટેલા એના
મુદ્દાગને લીધે એની સામે ઘણા શત્રુ ઉભા થયા હતા, તેઓએ
એકસંપ કરીને પાર્લામેન્ટમાં એની ઉપર કેટલાંક તોફાનમતો મૂક્યાં.
કંપનીના ડીરેક્ટરોએ પણ આ વખતે એને ટેકો નહીં આ-
પ્યો, તે છતાં પાર્લામેન્ટે એની નોકરીની કદર જુજી અને એને
શાબાશી આપી. લોર્ડ કલાઈવ ૧૭૭૪ માં ૪૬ વર્ષની ઉંમરે
પોતાને હાથે મરણ પામ્યો.

અંગાળાનો રાજ્ય કારભાર અને હેદરઅલી.

(૧૭૬૭—૧૭૭૪)

—:૦:—

૧ હેદરઅલી અને મેસોરનો પેહલો વિગ્રહ.

હેદરઅલી મેસોરના હિંદુ રાજાનાં લશ્કરના એક અમલ-
દારનો છોકરો હતો, અને ૧૭૦૨ માં જન્મ્યો હતો. ઘણાં મોટા
વયને છેક સુડતાલીસ વર્ષની ઉંમરે હેદર મેસોરનાં લશ્કરમાં નો-
કરી રહ્યો. એનામાં મહાન લશ્કરી ગુણો જોઈને મેસોરના
દીવાન નંદરાજને એને લશ્કરમાં મોટી પદવી આપી, અને કો-
જમાં વધારે માણસ રાખવાની સત્તા આપી. આ સત્તા મળ્યા
પછી તેણે પોતાની આસપાસ બહાદુર લડાગમ્યોનો જમાવ કર્યો,
અને શિવાજીની માફક લુટ ચલાવીને અને ડગાઈ રમીને બહુ
ધન એકઠું કર્યું. ૧૭૬૧ માં નંદરાજને દીવાનગીરી ઉપરથી
કાઢીને, એણે મેસોરના રાજાને પદબ્ધ કર્યો, અને પોતે મેસોરની
ગાદીનો ધણી થયો. ૧૭૬૩ માં તેણે બિદનાર શહેર હુમલો કરીને
લીધું, અને તે શહેરની ખેસુમાર રોકત લૂટી લઈ ગયો, જે રો-
લત તેની પાછલી લડાઈઓમાં તેને બહુ કામ લાગી. ૧૭૬૫ માં

માધવગવ પેશાએ મેસોર ઉપર ચઢાઈ કરી, અને હૈદરને હરાવીને સધળો મુલક ઉઝડ કર્યો; તેથી કેરૈલાએક મુલક અને ૩૨ લાખ રૂપીઆ પેશાને આપીને હૈદરને સંધી કરવી પડી. ૧૭૬૬ માં હૈદરે મલબાર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી; કલિકટનો જનમોહિતરાજ તેને શરણે આવ્યા, તે છતાં તેણે કલિકટ શહેર લૂટ્યું, અને રાજા ગીબી રીબીને હૈદરને હાથે મરવાનાં કરતાં પોતાના મહેલમાં બળી મૂક્યા. એજ વર્ષમાં મરેડાએ અને નિઝામ હૈદરનું બળ વધતું જતું તોઈને તેની સામે લડવાને સંપ કર્યો. અંગ્રેજો પણ આ કામમાં નિઝામ સાથે જોડાયા. નિઝામ અને અંગ્રેજોને સાથે લીધા વગર માધવગવ પેશાએ કૃષ્ણા નદી આજગીને હૈદરના મુલકમાં લૂટ ચલાવવા માડી. હૈદરે નાણાની માટી રકમ આપીને પેશાને પાછો વાળ્યો; અને નિઝામને લાંચ આપીને પોતાની પક્ષમાં લીધો, તેથી અંગ્રેજોને એકલું હૈદર અને નિઝામ જોડે લડવું પડ્યું.

અંગ્રેજોનો સરદાર કરનલ રિમથ ૭૦૦૦ માણસ અને ૧૬ તોપો સાથે હૈદર અને નિઝામનાં ૭૦૦૦૦ માણસ અને ૧૦૦ તોપના લશ્કરની સામે થયો. ૧૭૬૭ માં આંગમ અને ત્રિનોમાલીની લડાઈઓમાં કરનલ રિમથે આ મોટાં લશ્કરને હરાવ્યું. એજ વખતે બંગાળેથી કરનલ પીચે અંગ્રેજ લશ્કર સાથે નિઝામના પ્રાંત ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી ૧૭૬૮ માં નિઝામ હૈદરથી છૂટા પડ્યો અને અંગ્રેજો સાથે મળી ગયો. એજ

વર્ષમાં મુંબઈથી પણ એક લશ્કરની ટુકડીએ હૈદરના મુલક ઉપર હુમલો કર્યો, અને મંગલાર અને હોનાવર શહેર લીધાં; પણ થોડા વખતમાં આ ટુકડીને હૈદરે હાંકી કાઢી. ત્રિનોમાલીની લડાઈ પછી કરનલ સ્મિથે હૈદરનાં કેટલાંએક કેકાણાં લીધાં, તેથી કેટલાંએક મુલક અને નાણાની રકમ આપવા કહીને હૈદરે સંધાને માટે આગ્રેનોને આગ્રજ કરી. મદ્રાસની સરકારે જ્યથી કૂલાઈને સખત સરતો કરી, તેથી લડાઈ ચાલુ રહી. મદ્રાસની સરકારે એ વખતે કરનલ સ્મિથને ખસેડીને કરનલ ઉડને વડો સરદાર નીમ્યો; તેથી આગ્રેનોએ કરનલ સ્મિથે જીતેલાં સઘળાં કેકાણાં ખાયાં અને હૈદરનો ઘણો જય થયો. કરનલ સ્મિથને પાછો હૈદર સામે મોકલવામાં આવ્યો; પણ સ્મિથની નજર ચુકાવીને ૧૦૦૦ ઘોડેવાસે સાથે હૈદર મદ્રાસ આગલ આવી પુગો, તેથી મદ્રાસની સરકારે ઘબરાઈને હૈદરની મરજી માફક સંધી કરી (૧૭૬૬). આ મદ્રાસની સંધીની સરત એ હતી કે બન્ને પક્ષે એક ખીજનો જીતી લીધેલો મુલક પાછો આપવો, અને લડાઈને વખતે એકબીજાને મદદ કરવી.

૨. કલાઈવના પછી બંગાળના હાકેમો

(૧૭૬૭—૧૭૭૪).

કલાઈવના ઇંગ્લાંડ ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૨ સુધી બંગાળમાં બે ગવર્નરો થયા, જેઓના વખતમાં કાંઈ જાણવા-

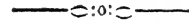
તોગ બતાવો બન્યા નહીં. એ હકિમોના અમલમાં કંપનીના નોકરો પાછા પૈસા એકઠા કરવા મંડ્યા. ૧૭૭૨ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર થયો. એના વખતમાં ડીરેક્ટરોના હુકમથી મેહેસુલ જમા કરવાનું કામ નવાબના નોકરો પામ્યું. લઈને કંપનીના નોકરોને સોંપવામાં આવ્યું. હેસ્ટિંગ્સે પણ કલાઈવની માફક રાજ્ય કારભારમાં સુધારો કર્યો. એણે ન્યાય-ખાતામાં કાયદાકારક ફેરફારો કર્યા, અને અદાલતો રચાવી. કલાઈવે ૧૭૬૫ માં દીલ્હીના બાદશાહ શાહઆલમને કોરા અને અલાહાબાદ પ્રાંતો આપ્યા હતા તે જ્યારે બાદશાહને મરેશાએને આપી દેવાની ફરજ પડી, ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાના નવાબ શુજાદવલા પાસેથી ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઈને તે પ્રાંતો નવાબને પાછા આપ્યા. (૧૭૭૩). એજ વર્ષમાં તેણે બનારસમાં શુજાદવલા સાથે સંધી કરી અને રૌહીલા લોકોને તેમના મુલકમાંથી હાંકી કાઢવાને શુજા દવલાને લશ્કરની મદદ કરવાનું કબ્જા કરીવું. ૧૭૭૪ માં કરનલ એમ્પીઅને રૌહીલા લોકોને હરાવીને તેમના મુલકમાંથી હાંકી કાઢ્યા. રૌહીલાખંડ શુજાદવલાને હાથ આવ્યો, અને કંપનીને ૪૦ લાખ રૂપીઆ મળ્યા.

હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય કારભાર સારી રીતે ચાલે તે મતલબથી ૧૭૭૩ માં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં, રેગુલેટીંગ એક્ટ નામનો કાયદો પસાર થયો, જે ૧૭૭૪ માં હિંદુસ્તાનમાં અમલમાં આવ્યો. તેની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ હતી.—

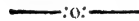
૧. બંગાળના હાકિમને હવે પછી હિંદુસ્તાનનો ગવરનર જેનરલ કહેવો; તેને મુખ્ય અને મદ્રાસના ગવરનરોનો ઉપરી કરવો; અને તેને રાજ્ય કારભારમાં મદદ કરવાને આર અનુભવી ગૃહસ્થોની એક કાઉન્સિલ નીમવી.

૨. કલકત્તામાં એક હાઈ કોર્ટ (ઈન્ટરમીડીયટી અદાલત) રથાપવી, અને એક વડે ન્યાયાધીશ અને ત્રણ ઉપન્યાયાધીશો નીમવા.

આ કાયદાની રૂએ વોરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનનો પોરોલા ગવરનર જેનરલ થયો.

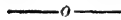

પ્રકરણ ૭ મું.

હિંદુસ્તાનના ગવરનર જેનરલો.

વોરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૪—૧૭૮૫).

૧. હેસ્ટિંગ્સનો કારભાર.

નવા નીમાયલા આર કાઉન્સિલરો ૧૭૭૪ ના અક્ટોબર મહિનામાં કલકતે આવી પુગા, ત્યારપછી વોરન હેસ્ટિંગ્સે ગવરનર જેનરલનો આદિષા ધારણ કરીધા, અને નવી ગોકવણ પ્રમાણે

ખ્રિષ્ટિય હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર ચાલવાનો શરૂ થયો. રેગ્યુલે-
 નિંગ આક્ટમાં હરાયા મુઝબ દરેક કાઉનસિલરને ગવરનર જોન-
 રલના જોટલી સત્તા હતી, અને સધળું કામકાજ કાઉનસિલમાં
 વધતાં મનથી થવા માડ્યું. પેહેલા કાઉનસિલરો, સર ફિલિપ
 ક્રાન્મિસ, કરનલ મોનમન, જોનરલ કલેવરિંગ, અને મી. બા-
 ર્વેલ હતા. એઓમાંના પેહેલા ત્રણ શરૂઆતથીજ કાઉનસિલમાં
 હેસ્ટિંગ્સની સામાન્યવા લાગો, તેથી બે પક્ષ થયા. હેસ્ટિંગ્સ-
 ના પક્ષમાં માત્ર બારવેલ હતો; તેથી ગવરનર જોનરલનું સધળું
 ચલાણ બંધ પડ્યું, અને સામાન્યવાળા વધારે હોવાથી તેમના
 વિચાર પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચાલવા લાગો. ૧૭૭૫ માં કાઉ-
 નસિલે હેસ્ટિંગ્સના વિચારની વિરૂધ્ધ બનાવ્યોનો પ્રાંત અયોધ્યા-
 ના નવાબ કનેથી લઈ લીધો, અને ત્યાંના હિંદુ જમીનદારને
 અંગ્રેજોના ખંડીઆ રાજ તરીકે હગવીને તેને તે સોંપ્યો. ગા-
 જએ દર વરસે ૨૨ લાખ રૂપીઆની ખંડણી અંગ્રેજોને આપ-
 વાને કબુલ કર્યું. એજ વર્ષમાં નવાબ શુજા-ઉડ-દવલા મરણ
 પામ્યો, અને તેનો છોકરો અસોફ-ઉડ-દવલા ગાદીએ બેઠો. ધ-
 રડી બેગમોએ (શુજા-ઉડ-દવલાની વિધવા અને મા) નવાબના
 બે કરોડ રૂપીઆના ખજાનાપર દાવો કરીધો, અને કાઉનસિલ
 હેસ્ટિંગ્સની મરજી વિરૂધ્ધ સધળી દોલત બેગમોને આપવાને
 અસોફ-ઉડ-દવલાને ફરજ પાડી.

આ પ્રમાણે કાઉનસિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું કાંઈ ચલાણ નથી

એવું જોઈને ઘણા લોકોએ કાઉનસિલના ઝીજી ગૃહસ્થોની મોતે-
 રાની એમવાની મતલબથી હેરિતંગ્સ ઉપર તોડોમતો મૂકવાનાં
 શરૂ કર્યાં. આ પુરોમાં કલકત્તાનો એક તલંગર બ્રાહ્મણ વેપારી
 નંદકુમાર મુખ્ય હતો. નંદકુમારને ક્રાન્સિસ અને તેના સ્વાથી-
 ઓએ ઉતેજન આપ્યું, તેથી તેણે કાઉનસિલ આગલ હેરિતંગ્સ
 સામે ઘણાંએક તોડોમતો રજૂ કર્યાં. પણ એટલામાં એક દિંદુ
 વેપારીએ નંદકુમાર ઉપર ઓટા દસ્તાવેજ બતાવવાનો વાંક મૂક્યો,
 તેથી નવી સ્થાપેલી સુપ્રીમ કોર્ટમાં વડા ન્યાયાધીશ સર ઈ-
 લિજ્ઞ ઈમ્પી આગળ તેની તપાસ થઈ. નંદકુમાર ઉપર વાંક
 સામેત થવાથી તે વખતના કાયદા પ્રમાણે તેને ફાંસીની સજા
 થઈ, અને દેશીઓના અતિશય ધભગટ વચ્ચે તેને ફાંસી દેવામાં
 આવ્યો (૧૭૭૬), એજ વર્ષમાં કરનલ મોનસનનો કાળ થયો,
 તેથી હેરિતંગ્સના વિરૂદ્ધ પક્ષમાં એજ કાઉનસિલરો રહ્યાથી તે
 પ્રમુખ તરીકેનાં બેવડાં મતને લીધે હવે પછી કાઉનસિલમાં ફા-
 વવા લાગ્યો. વળી આ વખતે સુપ્રીમ કોર્ટમાં ન્યાયતા ઈંગ્રિજ
 કાયદા આ દેશના લોકોની રીતભાવને અનુસરતા ન હોવાથી
 ઘણો ગેરહિતસાફ થતો હતો, અને તેથી બુમાબુમ થઈ રહી હતી.
 ઓટા જમીનદારોને આ કોર્ટના સુકાદથી ભારે નુકશાન પોંદો-
 નવા લાગ્યું, તેથી હેરિતંગ્સને વચ્ચે પડી તેમને ઉગારવાની કુશળ
 પડી. કલકત્તામાં સદર દીવાની અદાલત નામની એક અપીલ
 કોર્ટ હતી, તેમાં ગવર્નર જનરલ અને કાઉનસિલ તરફથી સુકા-

દા થતા હતા; આ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશનો ઓધો પણ હેરિંગ-
સે સુપ્રીમ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ ઇમ્પીને આપ્યો, તેથી ઇમ્પીને
દેશી રીતભાતેને અનુસરીને ચાલી ચુકાદા કરવાનો લાગ આ-
વ્યો, અને લોકોમાં સંતોષ પેદા થયો.

હેરિંગસેના અમલમાં અંગ્રેજોને દખલમાં મરેહા અને
હેદર સાથે લડવું પડ્યું. આ બન્ને વિગ્રહની વખતે હેરિંગસે
મુખ્ય અને મદદગારની સરકારને ઘણી સારી રીતે મદદ કરી.
અને કલકત્તેવેરથી લયકર મોકલ્યું. આ લડાઈએનું વર્ણન
હેકળ કર્યું છે. એ લડાઈ ચલાવવાને હેરિંગસેના નાણાની ઘ-
ણી જરૂર પડી, તેથી ૧૭૮૦ માં ફ્રાન્સિસ ઇન્ડ્રાડ ગયો ત્યારપ-
છી તેણે હેકળ જણાયા પ્રમાણે નાણા મેળવવાને ઉપાયો લીધા,
તે ઘણા ઠપકા લાયક ગણાયલા છે, અને જેને મોટે પાછળથી
તેને ઘણું ખમવું પડ્યું.

હેરિંગસે ૧૭૮૦ માં કાગીના ખંડીઆગળ ચેતસીંગને
ખંડણીમાં પાંચ લાખ રૂપીઆ વધારે આપવાને, અને લડાઈ-
ને મોટે બે હજાર ઘોડે સ્વારે પુરા પાડવાને ફરમાવ્યું. ચેતસીંગે
એમ કરવાને પોતાની નાખુશી જણાવી, તેથી હેરિંગસે તેને પ-
ચાસ લાખ રૂપીઆનો દંડ કર્યો, અને તે મેળવવા મોટે ૧૭૮૧-
માં પોતે કાગી ગયો અને રાજને પરહેજ કર્યો. રાતે હુલડ ક-
રી પોતાના રાજને છોડવ્યા અને હેરિંગસેના પેરી લીધા. હે-
રિંગસે આ વખતે ઘણી સમયસુચકતા દેખાડી, અને એની

મદદે થોડું અંગ્રેજી લશકરે આવી પુરું તે આગમચ કાશી છો-
ડી જવામાં ફતેહ પામ્યો. અંગ્રેજી લશકરે કાશીનો કબજો લી-
ધો, રાજ ગવાહ્યરમાં નાસી ગયો, અને લશકરે કાશી માહેલી
અધની દોલત લૂટીને વેહેચી લીધી, તેથી હેસ્તિંગ્સ પોતાની મ-
તલબમાં ફાવ્યા નહીં. તેણે ચેતસીંગના ભલીજનને રાજ કરાવ્યો,
અને તેની કનેથી ૪૦ લાખ રૂપીઆની ખંડણી લેતી કરી.
પછી તેણે કંપનીનાં લેહેણાંની અયોદ્યાના નવાબ ઉપર તાકીદ
કરી. અસોફ-ઉડ-દવલાની તાલોરીમાં નાણા ન હતાં, તેથી તેણે
બેગમ પાસેથી દોલત લૂટી લઈને કંપનીનું લેહેણું આપવાની
દ્રષ્ટિ જણાવી. બેગમ ઉપર ચેતસીંગને મદદ કરવાનું તોહિમત
મુકાને હેસ્તિંગ્સે તેમની દોલત જોર જીલમથી લઈ લેવાની નવા-
બને પરવાનગી આપી. એથી કંપનીને ૭૬ લાખ રૂપીઆ મ-
ળ્યા (૧૭૮૧).

હેસ્તિંગ્સનાં આ કૃત્ય કંપનીના ડીરેક્ટરોને પસંદ પડ્યાં નહીં
તેથી તેણે પોતાના ઓફિસનાં રાજનામું આપ્યું, અને ૧૭૮૫ ના
ફેબ્રુઆરી મહીનામાં તે હિંદુસ્તાન છોડી ગયો. પહેલાં ઇંગ્લાંડ-
માં તેને ધણું માન મળ્યું, પણ પાછળથી તેના શત્રુઓએ પા-
ર્લામેન્ટમાં તેના ઉપર ફેટલાંએક તોહિમતો મુક્યાં. ઉમરાવો આ-
ગળ ૧૭૮૮ માં તેની તપાસ શરૂ થઈ. એની ઉપર તોહિમત
મુકનારાઓમાં ફ્રાંકલિન, અને બર્ક આગેવાન હતા. આ તપાસ-
નો ૧૭૯૫ માં છેડો આવ્યો, અને ઉમરાવોએ હેસ્તિંગ્સને નિર્દોષ

રૂડોઓ. આ તપાસ પાછળ તેને દશ લાખ રૂપિઆનો ખરચ થયો, અને તે ઘણી ગરીબ હાલતમાં આવી પડ્યો, તેથી કંપનીના ડીરેક્ટરોએ તેને વર્ષાશન ખાંધો આપ્યું. આ મહાન પુરુષ ૧૮૧૮ માં પોતાની ૮૬ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

૨. શેક્સ અને પીટના ઈનડયા બીલ (૧૭૮૩—૧૭૮૪).

૧૭૮૦ થી ૧૭૮૪ સુધી હિંદુસ્તાનના રાજ વહિવટ વિષે ઇંગ્લાંડની રાજ સભામાં (પાર્લામેન્ટમાં) ઘણી ચરચા ચાલી. એમાં લોર્ડ નોર્થ, મીં બર્ક, મીં ફ્રેક્સ, મીં દનડાસ, અને મીં પીટે મુખ્ય ભાગ લીધો. ૧૭૮૩ માં મીં ફ્રેક્સે હિંદુસ્તાનના રાજ વહિવટ બાબતનું એક બીલ (કાયદોનો ખરડો) પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યું. આ બીલની મુખ્ય મતલબ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય કારભાર ઇંગ્લાંડના રાજને સોંપવાની હતી. આ બીલ આમની સભામાં પસાર થયું, પણ ઉમરાવોએ તેને નાપસંદ કર્યું (૧૭૮૪). એ બીલ રદ જવા પછી મીં પીટે તરતજ પોતાનું બીલ રજુ કર્યું, અને સભામાં મીં પીટનું બીલ પસાર થયું, અને તેની કલમો મુજબ હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય કારભાર શરૂ થયો (૧૭૮૪). એ બીલની મુખ્ય મતલબ નીચે મુજબ હતી:—

૧. કંપનીના ભાગીદારોએ આગળની માફક હિંદુસ્તાનનો

રાજ્યકારભાર સલાવવા માટે ડીરેક્ટરોને સુઠી કાઢવા; પણ તેઓમાંના ત્રણ ડીરેક્ટરોએ, એક ખાનગી વિશેષ મંડળી થઈ સંઘર્ષો વહિવટ કર્યો.

૨. હંગાંડના રાજતના આત્મિક મંત્રીઓમાંથી (Privy Councillors) છ જણને પસંદ કરીને તેઓની એક મંડળી (Board of Control) સ્થાપવી, અને તેઓએ ડીરેક્ટરોનાં સંઘર્ષો કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવી, ડીરેક્ટરોએ હિંદુસ્તાનને લગતી સંઘર્ષો ખાખદો અને તે વિષેના પોતાના સુકાદા આ દેખરેખ રાખનારી બોર્ડ આગળ રજૂ કરવા, અને એ બોર્ડના વિચારની વિરૂધ્ધ તેઓએ કાંઈ કરવું નહીં.

૩. આ બોર્ડના પ્રમુખને પ્રધાન મંડળમાં સામેલ કરવો, અને હિંદુસ્તાનના વજીર તરીકે તેણે ગવરનર જોનરલની નીમણૂક કરવી. હિંદુસ્તાનના રાજ્ય કારભારને માટે પાર્લામેન્ટે એ વજીરને જવાબદાર ગણવો.

૪. હિંદુસ્તાનના ગવરનર જોનરલે ડીરેક્ટરોની પરવાનગી વગર કોઈપણ વિગ્રહ આરંભવો નહીં, તથા કોઈ દેશી રાજા સાથે લડવાને માટે ખીજાં કોઈ રાજ્ય સાથે ગોઠવણ કરવી નહીં; પણ જો કોઈ શત્રુ ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય પર ચડાઈ કરે તો ગવરનર જોનરલે આ પરવાનગી માટે ખોટી રહેવું નહીં, પણ લડાઈ સલાવવી.

૫. ગવરનર જીનરલની કાઉનસિલમાં ચારને બદલે ત્રણ મંત્રીઓ નીમવા. હિંદુસ્તાનના લશ્કરના સેનાપતીને એક મંત્રી કરવો, અને ખીજા બે મંત્રી બંગાળના મુલકી ખાતાના અમલદારોમાંથી ચુંટી કાઢવા. મુંબઈ અને મદ્રાસમાં પણ એજ મુજબની કાઉનસિલો રચાવવી.

એ ખીજા પસાર થયા પછી ઘણી ખરી મુદ્દાઓ સત્તા ખોડે એક કન્ટ્રોલને હસ્તગત રહી; અને ડીરેક્ટરોને સ્વાધીન માત્ર નામનો અધિકાર રહ્યો. ખોડેનો પેહેલો પ્રમુખ મી. દનડાસ થયો, જેણે ૧૬ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનના પ્રધાનનો આસ્થા ઘણી હુશીઆરીથી બજાવ્યો.

૬. મરેઠા સાથેનો પેહેલો વિચલ.

(૧૭૭૫—૧૭૮૨).

૧૭૭૩ માં નારાયણરાવ ખેશ્વાને તેના કાકા રઘુનાથરાવે પેશ્વાઈ મેળવવાની મતલબથી મારી નખાવ્યો, અને પોતે પેશ્વાનો આસ્થા ધારણ કરી. ૧૭૭૪ માં નારાયણરાવની વિધવાએ એક છોકરાને જનમ આપ્યો, તેને પેશ્વા તરીકે જાહેર કરીને મુખ્ય મરેઠી સરદારો સખારામ બાપુ, નાના ફર્તવીસ, અને હરીપત, રઘુનાથરાવની સાથે થયા. રઘુનાથરાવ, જેને અંગ્રેજો રાણેબા કરીને કહેતા, તેણે પુનાની ગાદી મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માંગી; અને તે મતલબથી ૧૭૭૫ ના માર્ચ મહિનામાં મુંબઈના

ગવરનર મીં હોરનખી અને રાધોળા વચે સુરતમાં સંધી થઈ. રાધોળાએ અંગ્રેજને સ્કાલસેટ, વચ્છ અને મુંબઈની પાસેનાં નાના ટાપુઓ આપવાને કબુલ કર્યું; અને અંગ્રેજોએ તેના બદલામાં રાધોળાને પુતાની ગાદી પર બેસાડવાને લશ્કરની મદદ આપવાનો કરાર કર્યો. આ સંધીને લીધે અંગ્રેજ અને મરેકા વચેનો પેહેલો વિગ્રહ શરૂ થયો.

મુંબઈની સરકારે તરતજ કરનલ ક્રાલિંગને થોડું લશ્કર આપી રાધોળાની મદદ માકલ્યો. કરનલ ક્રાલિંગે આગસ આગળ મટેહી લશ્કરને હુગ્લું; પણ તેટલામાં ગવરનર જોન-રલ પોરન હેરિંગ્સ અને કલકત્તાની કાઉનસિલે સુરતની સંધી બહાલ રાખી નહીં, અને મુંબઈની સરકારનું કામ નાપસંદ કરીને રાધોળાને મદદ કરવાનો તેમને અટકાવ કર્યો. કલકત્તાની કાઉનસિલે પોતાની તરફથી કરનલ અપતનને મરેકી દરબારમાં પુને માકલ્યો, જેણે ૧૭૭૬ માં મરેકી રાજ્ય કારબારીઓ સંખારામ બાપુ અને નાના કર્નલીસ જોડે પુરંખર આગળ સંધી કરી. આ સંધીની સરતો પ્રમાણે અંગ્રેજોને સ્કાલસેટ મળ્યું, પણ તેઓએ રાધોળાનો પક્ષ છોડી દીધો. મુંબઈની સરકારે આ સંધીની વિરૂદ્ધ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો, અને રાધોળાને સુરતમાં આવકાર દીધો. રાધોળાએ ઇંગ્લાંડમાં ડીરેક્ટરોને અપીલ કરી, જેઓએ સુરતની સંધી પસંદ કરી, અને રાધોળાને મદદ કરવાને પોતાની ઈચ્છા જણાવી.

અ વખતે મરેઠા ફ્રેન્ચ લોકો સાથે સંધ કરેછે એવું વાર-
 નહેરિંગસના જાણવામાં આવ્યું, તેથી કલકત્તાની કાઉનસિલે
 મુંબઈની સરકાર સાથે મળી જઈને ડીરેક્ટરોની મરજી
 મુજબ મરેઠા સામે લડાઈ ઉઠાવી (૧૭૭૭). હેમિંગ્સે કલ-
 કતેથી જમીનને માર્ગે મરેઠા સામે લશ્કર મોકલ્યું. ૧૭૭૮
 માં રાધોળાને ગાદીએ બેસાડવાને કરનલ એજરટનની સરદાર-
 ારી હેઠળ થોડું લશ્કર મુંબઈથી નિકળ્યું. માર્ગમાં માંદગીના
 સળગથી કરનલ એજરટને કરનલ કોકબરનને સરદારી સોંપી.
 પુનાતી નજીક તલેગામ સુધી જઈને, કરનલ કોકબરન પાછો
 હટ્યો. મરેઠા તેની પાછળ લાગ્યા અને અંગ્રેજી લશ્કરને બહુ
 હુલાન કર્યું; તેથી ૧૭૭૯ ના જાનેવારી મહીનામાં વડગામ
 આગળ નામોશી બરેલી સરતોએ સંધી કરી અંગ્રેજી લશ્ક-
 ર પાછું કર્યું, અને રાધોળા સિંઢવાને શરણ થયો. સંધીની
 સરતો:— ૧. અંગ્રેજોએ મરેઠાના છતી લાંબેલા મુલકો પા-
 ળા આપવા; ૨. ખંગાળેથી આવતાં લશ્કરને માર્ગમાં અ-
 ટકાવવું; ૩ અંગ્રેજોએ બે અમલદારોને જમીન તરીકે આ-
 પવા. મુંબઈની સરકારે આ સંધી કબ્જા કરી નહીં, અને
 કરનલ એજરટન, કરનલ કોકબરન, અને પોતાના વકીલ મી-
 કનાકને નોકરીપરથી બરતરફ કર્યા.

એજ વર્ષમાં કરનલ ગોર્ડ ખંગાળેથી લશ્કર લઈને સુ-
 રત આવી પુગો, અને રાધોળા તેને મળી ગયો. થોડો વખત

મરેઠા સાથે સંધી કરવાની કોશિશમાં કાઠવા પછી, ૧૭૮૦ માં ગોદર્ડે લડાઇ ઉઠાવી, અને દબોઇ અને અગદાવાદના કિલ્લા તાબે કરીને સિંઘ્યા અને હોલકરને હરાવ્યા. મજર પોણેએ માલવામાં મરેઠાને હરાવ્યા, અને ગવાલિઆરનો મજબુત કિલ્લો સર કર્યો. કરનલ હાર્તલી કોકનમાં મરેઠા સામે ધણી બહાદુરીથી ટકી રહ્યો, અને ગોદર્ડે વસંતનો કિલ્લો લીધો. આ વખતે હૈદરે મરેઠા અને નિઝામ નોડે મળીને અંગ્રેજો સામે વિગ્રહ આરંભ્યો હતો; અને ૧૭૮૧ માં કરનલ ગોદર્ડેને પુને જતાં મરેઠાઓએ માર્ગમાં હરાવ્યો અને પાછો હટાવ્યો, તેથી ૧૭૮૨ માં અંગ્રેજોએ સામગ્રી આગળ મરેઠા સાથે સંધી કરી. સંધીની શરત:— ૧. પુરંધરની સંધી પછી મરેઠાને નો મુલક અંગ્રેજોએ લીધો હોય તે પાછો આપવો; ૨. મરેઠાએ સંધીના વરસ દહાડે ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા, અને તેની ખુશીમાં આવે તે જગ્યાએ રહેવા દેવો.

૪. હૈદરઅલી (૧૭૬૯—૧૭૮૦).

અંગ્રેજો સાથેના પેલેલા વિગ્રહમાં કાવ્યાના ગર્વથી ફૂલી જઈને હૈદરે ૧૭૬૯ માં પેશ્વાને ખંડણી આપતી ખંચ કરી, અને મરેઠી મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી. ૧૭૭૦ માં માધવગવ પેશ્વાએ એક માર્ગ લશ્કર સાથે હૈદરના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી, અને ચેરકુલીનાં રણમાં તેને હરાવીને તેના ધણા કિલ્લા તાબે કર્યા. ૧૭૭૧ માં માંદગીના સમયથી પેશ્વા ત્રીભંગ મા-

માને સરદારી સોંપીને પોતે પુને પાછો ફર્યો. ત્રીમુખક મામાએ હૈદરને હરાવ્યો, અને સીરીંગાપટમને ઘેરો ઘાલ્યો. મદ્રાસની સંધીની સગત મુજબ હૈદર અંગ્રેજોની મદદ માગી, પણ અંગ્રેજોએ તેને મદદ કરી નહીં; તેથી સીરીંગાપટમનો થોડો વખત બચાવ કીધા પછી ૧૭૭૨ માં હૈદરને ધણીએક મુલક અને ૩૬ લાખ રૂપિયા મરેઠાને આપીને સંધી કરવાની ફરજ પડી. ૧૭૭૪ માં નારાયણગવ પેધાનાં ખુન પછી રાધોળા અને મરેઠી સરદારો વચ્ચે જઘડો ચાલ્યો, તેનાં લાભ લઇને હૈદરે મરેઠાને આપેલો સધળો મુલક પાછો લેવાની તજવીજ કરી; અને ૧૭૭૮ સુધીમાં સધળો મુલક પાછો મેળવવા કુતેહ પામ્યો. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે લડાઇ ઉઠવાથી અંગ્રેજોએ પોન્ડીચરી શહેર લઈ લીધું; અને ૧૭૭૯ માં હૈદરના ના કેહેવા છતાં મલબાર કોરતા ઉપર તેના મુલકની પડોસમાં આવેલું ફ્રેન્ચોનું મહેળાંદર પણ લઈ લીધું. હૈદરને એથી ધણી ક્રોધ ચઢ્યો, અને મરેઠી સરદારો અને નિઝામનોડે મળી જઈને તેણે ૧૭૮૦ માં અંગ્રેજો સામે પીતો વિગ્રહ આરંભ્યો.

૫. મેસોરનો બીજો વિગ્રહ (૧૭૮૦—૧૭૮૪).

૧૭૮૦ ના જુલાઈ મહિનામાં ૬૦૦૦૦ માણસનાં લશ્કર સાથે હૈદર કર્નાટકપર ચઢ્યો, અને મુલક ઉજડ કરતો કરતો મદ્રાસથી ૫૦ મૈલ દૂર કોન્જવરામ સુધી આવી પુગો.

મદ્રાસનો સેનાપતિ આ વખતે જાંગાજામાં પ્રખ્યાત થયેલા સર હેક્ટર મનરો હતો; તે ૫૦૦૦ માણસનાં લશકર સહિત હૈદરની સામી થયો. કરનલ ખેલી ખીજાં ૨૮૦૦ માણસનાં લશકર સાથે ગન્તુરનો કબ્જો લેવા જતો હતો, તેને મનરો સાથે નોડાર્થ જવાનો હુકમ થયો. હૈદર વચ્ચે ધુસીને પોલીસાર આગળ ખેલીને અટકાવ્યા, અને નોકે ખેલીએ થોડાં લશકર સાથે શત્રુના ૧૩ હુમલા પાછા વાળ્યા, તે છતાં તેને આગરે બાકી રહેલાં લશકર સાથે શરણ થવાની ફરજ પડી (૧૭૮૦). સર હેક્ટર મનરો પોલીસારની રણભૂમીથી માત્ર બે મૈત્ર દૂર હતો, તેણે ખેલીને મદદ કરી નહીં એટલુંજ નહીં, પણ હિમત છોડી દેખે તે મદ્રાસ તરફ નાઠો.

આ આગર નેવી મવરનર નેનરલને યદ્ય તોવાજ તેણે જાંગાજાના સેનાપતિ સર આયર કૂટને થોડું લશકર આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, અને પાછળથી ખીજાં વધારે લશકર કૂટની મદદે મોકલી આપ્યું. સર આયરકૂટે ૧૭૮૧ માં હૈદરને ત્રણ ઠેકાણે હરાવ્યા; પેહેલાં પોર્તોનોવો આગળ, ત્યાર પછી પોલીસાર આગળ, અને છેલાં શેલિંધર આગળ. ૧૭૮૨ માં માંદગીના સમયથી કૂટને સરદારી છોડવી પડી, અને ૧૭૮૩ માં આ પ્રખ્યાત લડતેયો હિંદુસ્તાનમાંજ મરણ પામ્યો.

૧૭૮૨ માં કરનલ એથલેટ થોડાં લશકર સાથે કોલરન નદીના કાંઠાપર હૈદરનાં છોકરા ટીપુના હાથમાં સપડાયો; અ-

ને નોકે ટીપુનાં મોટાં લશ્કર સામે ૨૬ કલાક સુધી તે ધણી
જહાદુરીથી લડ્યો, તોપણ તેને અંતે શરણ થવું પડ્યું. એજ
વર્ષમાં પશ્ચિમે હૈદરે તેલીચરી શહેરને ખેરે ધાલ્યો હતો, ત્યાં
કિલ્લા ગાહેલાં લશ્કરે હિમતથી હૈદરનાં લશ્કર ઉપર હુમલો
કર્યો, અને તેના ૧૨૦૦ સીપાઇઓને કેદ પકડી સધળી તોપો
લઇ લીધી. આ હારથી હૈદર સામે કૂર્ગ અને મલગારના લો-
કો ઉઠ્યા. એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનામાં હૈદર ચીતોડમાં
પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો, અને મૈસોરની ગાદીપ-
ર ટીપુ બેઠો.

ગાદીપર આવ્યા પછી ટીપુએ ફ્રેન્ચોની મદદથી વિગ્રહ
ચાલુ રાખ્યો. ૧૭૮૩ માં ટીપુને મલગાર કેસનાપર શિકાવું
પડ્યું, જ્યાં મુંગલથી એક લશ્કરે હુમલો કર્યો હતો; અને
ફ્રેન્ચોએ કર્નાટકમાં અંગ્રેજો સામે લડાઈ ચલાવી. અંગ્રેજ
સરદાર જોનરલ સ્ટુઆર્ટ ફ્રેન્ચો સામે કર્નાટકમાં કાવી ચક્રો
નહીં; પણ તરત ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ૧૭૮૩ માં યુરોપમાં
વરસેલસમાં સંધી થઇ, તેની અંતરે હિંદુસ્તાનમાં પડતાંજ
ફ્રેન્ચ લોકો ટીપુને છોડી ગયા.

૧૭૮૪ માં કરાલ કુલગટન લશ્કર સાથે મૈસોરમાં પેઠો,
અને ટીપુના ધણા કિલ્લા લડીને લીધા. ત્યાર પછી તેણે ટી-
પુની રાજધાની સીરીંગાપટમ ઉપર ક્રૂર કરવાની તૈયારી કરી.
પણ તેવામાં મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ મૉન્ટેગ્યુએ સંધીને માટે

ટીપુ કને વકીલો મોકલ્યા, અને હેરિતંગસના વિચારની વિશ્વ
ગંગલોરમાં ટીપુની મગજ મુજબની સંધી કરી. આ સંધીની
મુખ્ય સરતો એ હતી કે ટીપુએ અંગ્રેજ બંદવાને છોડી દેવા,
અને બંને પક્ષે એક ખાનનો જીતી લીધેલા મુલક પાછો
આપેલા.

—૦:૦:૦—

પ્રકરણ ૮ મું.

—૦:૦:૦—

લોર્ડ કોરનવાલીસ અને સર જોન શોર.

(૧૭૮૬—૧૭૯૮).

—૦:૦—

૧. લોર્ડ કોરનવાલિસની કારકીર્દી.

(૧૭૮૬—૧૭૯૩)

૧૭૮૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં હેરિતંગસ ઇંગ્લાંડ ગયો
ત્યારથી, તે ૧૭૮૬ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં લોર્ડ કોરનવાલિસ
કલકતે આવી પુગો, ત્યાંસુધી કાઉનસિલના વડા મેમ્બર સર
પ્લોમ મેકફ્રસને ગવર્નર નેનરલનું કામ ચલાવ્યું. લોર્ડ કોર-
નવાલીસના અગ્રજમાં ત્રણે જણાવેલા જાણવાનોગ બનાવ
બન્યા.

૧. કંપનીના નોકરોનો પગાર થોડો હોવાને લીધે તેઓ

ભાંચ સેતા હતા, અને ખાનગી વેપારથી તથા ખીજી પસંદ ન કરવા જોગ રીતે પૈસા જમાવ કરવામાં ધણું ધ્યાન લગાડતા. સોર્ડ કોરનવાલીસે યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વેનો પગાર વધાર્યો, અને ખાનગી વેપાર કરવાને તથા દેશીઓ કનેથી બક્ષીસો લેવાને સખત મના કરી; અને તેઓ એ પ્રમાણે કરતા પકડાયા તેમને શીક્ષા કરીને સધળાં ખાતાં સુધાર્યાં.

૨. તેણે દીવાની અને ફોજદારી અદાલતોમાં સુધારા કર્યા, અને તેમને માટે જરૂરના કાયદા બાંધ્યા.

૩. નિઝામી ગન્ટુર સરકારનો પ્રાંત અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવાને આગળ કગર કર્યો હતો, તે સુજળ ૧૭૮૮ માં સોર્ડ કોરનવાલીસે એ પ્રાંત નિઝામ કનેથી માગ્યો. નિઝામી તરત એ પ્રાંત અંગ્રેજોને સ્વાધીન કીધો, અને ટીપુની સામે લડવાને અંગ્રેજી લશ્કરની મદદ માગી. સોર્ડ કોરનવાલીસે એવી રીતે મદદ કરવાને કબ્જુલ કીધું.

૪. મરેઠા અને નિઝામ તોડે મળી જઈને સોર્ડ કોરનવાલીસે ૧૭૯૦ માં ટીપુ સામે વિઝિહ આરંભ્યો, અને ૧૭૯૨ માં તેને નીચો નગાવી સંધી કરવાની ફરજ પાડી.

૫. સર્વથી અગત્યનો બનાવ જો સોર્ડ કોરનવાલીસની ફારકીદીમાં બન્યો, તે બંગાળના જમીનદારોને લગતો હતો. મુગલ રાજ્યના દોરની વખતે જમીનની મહેસુલ જમા કરનારા રહ્યો રહ્યો જમીનના માલિક થઈ પડ્યા હતા, અને બંગા-

જા અને ખીજા પડોશના પ્રાંતોમાં મોટી સત્તા ભાગવતા હતા. પેહેલાં બ્રિટિશ સરકારે તેમના હકો કબ્જા રાખ્યા હતા નહીં; પણ ૧૭૮૬ માં કંપનીના ડીરેક્ટરોએ તેમની સાથે જમીનની મહેસુલ બાબદ દશ વર્ષનો કરાર કરવાને હિંદુસ્તાનની સરકારને લખી મોકલ્યું, અને જો બનેતો હમિશ સુધીનો તેમની સાથે બંદોબસ્ત કરવો એવી મરજી જણાવી. ૧૭૯૩ માં સોડે કોરનવાલિસે જમીનદારો સાથે મહેસુલ બાબદ હમિશ સુધીનો કરાર (The Permanent Settlement) કર્યો, અને દર વર્ષે તેમની પાસેથી ચોક્કસ રકમ સેવાની ડગવી. એ પ્રમાણે જમીનદારોને જમીનના માલિક ડગવીને એકુતોને તેણે તેમના કબજામાં મેલ્યા; અને એકુતો સાથે જમીનદારો જો સરતો કરે તેમાં સરકારે વચ્ચે આવવું નહીં એવું ડગવ્યું.

૨. મેસોરનો ત્રીજો વિચલ (૧૭૯૦—૧૭૯૨).

૧૭૮૪ માં મંગલોરની સંધી કર્યા પછી ટીપુએ કનારા અને કુર્ગ પ્રાંતો ઉપર ચઢાઈ કરી, અને એક લાખ માણસને કેદ પકડી જઈને તેમને મુસલમાન થવાની ફરજ પાડી. ત્યાર પછી મરેકા અને નિત્રાગે ટીપુનું બળ તોડવાને અને તેનો મુલતક વેંહેંચી સેવાને લડાઈ દેઠાવી. ટીપુએ તેમના મુલતક ઉપર ચઢાઈ કરી, અને ૧૭૮૭ માં તેમને સંધી કરવાની ફરજ પાડી. ૧૭૮૮ માં તેણે મલબાર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી અને

ત્યાંના નાયર ભોકોને જોર જીલમથી વટલાવ્યા; અને જ્યોત્સે ન માન્યું તેઓને મારી નાખ્યા.

૧૭૮૬ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં ટીપુએ ત્રાવનકોર ઉપર ચઢાઈ કરી; પણ સંખત હારખાઈ તેને નહાસી જવું પડ્યું. ૧૭૯૦ માં તેણે પાછી ચઢાઈ કરી અને તે કાઢ્યા. ત્રાવનકોરનો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર હોવાથી, લોર્ડ કોરનવાલિસને વિગ્રહ આરંભવાની જરૂર પડી. મરૈકા અને નિત્રામ સાથે મળી જઈને ૧૭૯૦ માં જોનરલ મેદોસને મેસોર પ્રાંતપર હુમલો કરવાને તેણે મોકલ્યો, અને હેસ્તિંગ્સની મોકક જાંગાણેથી તેની મદદે લશ્કર મોકલ્યું. જોનરલ મેદોસ ટીપુ સામે કોઇ પણ રીતે કાઢ્યા નહીં તેથી લોર્ડ કોરનવાલિસ પોતે દક્ષિણમાં આવ્યા અને લશ્કરની સરદારી લીધી (૧૭૯૧).

તેણે તરત મેસોર ઉપર ચઢાઈ કરી અને ટીપુનું જિંગલોર શહેર જીતી લીધું. ત્યાર પછી સીરીંગાપટમની નજદીક એરીકેરાનાં રણમાં તેણે ટીપુને હરાવ્યા, અને તેની રાજધાનીપર કબ્જ કરવાની તૈયારી કરી. પણ ખ્રિષ્ટિય લશ્કરમાં યોગક ખુટવાથી અને ખીજી ઘણી અડચણોને લીધે કોરનવાલિસને મદાસ તરફ પાછું ફરવું પડ્યું. ૧૭૯૨ માં સમગ્રી મોકલવા પાત્રી કરીને તેણે મેસોરપર પાછી ચઢાઈ કરી, અને સીરીંગાપટમને ઘેરા લેવાયો. ટીપુએ થોડો વખત સુધી શહેરનો ઘણી બહાદુરીથી બચાવ કાઢી, પણ તેનાં ઘણાં માણસો માર્યાં ગયાં, તેથી

અંતે તેને લોર્ડ કોરનવાલિસની ગરજ મુજબ સંધી કરવી પડી (૧૭૯૨)

સંધીની સરત.—ટીપુએ પોતાનું અગ્રધું રાજ્ય આપવું; લડાઈના ખર્ચ ખર્ચ તથા કરોડ રૂપીઆ આપવા, અને મરેકાને ખીજ ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવા; અને એ સરતો પુરી પડે ત્યાં સુધી ટીપુએ પોતાના બે છોકરાને જમીન દાખલ આપવા.

આ પ્રમાણે આવી કાયદાકારક સરતો કરીને લોર્ડ કોરનવાલિસે આ વિગ્રહનો અંત આણ્યો; અને અંગ્રેજોને દીન્ડીગલ, પારમ્હાલ, અને મલબાર પ્રાંતો મળ્યા.

૩. સર જોન શોરનો કારભાર (૧૭૯૩—૧૭૯૮).

લોર્ડ કોરનવાલિસ પછી હિંદુસ્તાનના મુલકી ખાતાના એક પ્રખ્યાત અમલદાર સર જોન શોરને ગવર્નર જનરલ નીમવામાં આવ્યા. સર જોન શોરે જમીનદારો સાથેના ખંદોખરતમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો, અને લોર્ડ કોરનવાલિસને સારી મદદ કરી હતી. એની કારકીર્દી ધણી નળજી ગણાયેલી છે, કારણકે દેશી રાજ્યોના મામલામાં એણે હાથ ધાલ્યો નહીં, અને મરેકાને અને ટીપુને તેમની ગરજમાં આવે તેમ કરવા દીધું. ટીપુ એ વખતમાં અંગ્રેજો સાથેના છેવટના વિગ્રહને માટે બારે તૈયારીઓ કરવામાં રોકાયો હતો; અને મરે-

ઠાએ અંગ્રેજના મીત્ર નિલામને ૧૭૬૫ માં કુરદલાની લડાઈ-
માં દરાવીને ઘણું નીચું લગાડયું.

૧૭૬૭ માં અયોધ્યાનો કમઅક્ષત્ર અને વિષયી નવાબ
અસોફ-ઉડ-દવલા મરણ પામ્યો, અને તેનો અનૌરસ છોકરો
વજીરઅલી ગાદીએ બેઠો. સર જોન શારે વજીરઅલીને નવા-
બ તરીકે કબુલ રાખ્યો નહીં, અને ૧૭૬૮ માં અસોફ ઉડ-દવ-
લાના બાઈ સાદતઅલીને નવાબ ઠરાવ્યો, અને તેને ગાદીએ
ખેસાડવાને પોતે લકનો ગયો.

વજીરઅલીએ સામે થઈ ખંદ કર્યું, અને ગવરનર જો-
નરથ મુશ્કેલીથી પડ્યો. સર જોન શારે એ વખતે ઘણી દ-
ડતા દેખાડી અને સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડીને વજીરઅ-
લીને કાશીમાં નજરકેદ રાખ્યો. ૧૭૬૮ ના માર્ચ મહિનામાં
સર જોન શારની સમાધાની જાળવી રાખનારી કારકીર્દીનો
આંત આપ્યો, અને આ સુખો ઇંગ્લેંડ પાછો ફર્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

—૦:૦—

લોર્ડ વેલેસ્લી, લોર્ડ કોરનવાલિસ, અને સર
જયોર્જ બાર્લો. (૧૭૯૮—૧૮૦૭).

—૦:૦—

૧. લોર્ડ વેલેસ્લીનો કારભાર. (૧૭૯૮-૧૮૦૫).

લોર્ડ વેલેસ્લી ૧૭૯૮ ના મે મહિનામાં કલકતે આવી પુગો. એ ધણી બુદ્ધિમાન, બાણિસો, અને કુશળ રાજ્ય કાર-ભારી હતો. એણે દેશીરાજ્યોનાં રક્ષણને માટે બ્રિટિશ મદદ-ગાર ફોજ રાજ્યોને પરચે તેમના મુલકમાં રાખીને, કેટલાએક દેશીરાજ્યોને આંગ્રેજોપર આધાર રાખતા કર્યા, અને એ પ્રમાણે આંગ્રેજી રાજ્યને હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી કર્ણું. એ રીત પેટેલાં વારન હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાના નવાબને તેનાં રક્ષણને માટે મદદગાર ફોજ આપીને દાખલ કરી હતી. લોર્ડ કોરનવાલિસ અને સર જોન શોરે દેશી રાજ્યોના મામલામાં હાથ ધાવ્યો ન હતો, તેથી લોર્ડ વેલેસ્લી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે વખતે હિંદુસ્તાનના મુખ્ય રાજ્યોની દરબારમાં ફ્રેન્ચ લોકનો પગ પેસારો ધણી થયો હતો, અને આંગ્રેજોનું વજન ઓછું થયું હતું. ટીપુ અને સિંઢયાનાં લશ્કરને ફ્રેન્ચ અમલદારોએ યુરોપીયન રીત પ્રમાણે કવાયત શીખવી હતી. મરેકાએ નિઝામના મુલક

ઉપર ચઢાઈ કરીને ૧૭૬૫ માં કુરુદ્ધાનાં યુદ્ધમાં તેને હરાવીને નાચો પાડયો, તે વખતે આંગ્રેજોએ તેને મદદ કરી નહીં, તેથી નિઝામે પણ ધણા ફ્રેન્ચોને પોતાની દરબારમાં રાખ્યા હતા, અને તેમની સલાહ પ્રમાણે તે અમલ કરતો હતો.

લોર્ડ વેલેસ્લીએ પોતાની અગાઉ થઈ ગયેલા એ ગવર્નર નેનરલોની રાજનીતિથી ઉલ્લેખી ચાલીને દેશીરાજ્યોના મામલામાં હાથ ધાલવા માડ્યો. પેહેલાં તેણે નિઝામને મેળવી જવાને તજવીજ કરી; અને તેને સમજાવીને બ્રિટિશ મદદગાર ફોજ તેનાં રાજ્યમાં રાખવાની ગોઠવણ કરી, અને એ પ્રમાણે તેની દરબારમાં ફ્રેન્ચોનું ચમલ ખાંધ પાડ્યું. પેશ્વાએ નાનાકર્નવીસની સલાહ પ્રમાણે ચાલીને આવી ચીતની ફોજ પોતાના રાજ્યમાં રાખવાને સાફ ના પાડી. ત્યારપછી તરતજ લોર્ડ વેલેસ્લીને ટીપુ સામે લડાઈ ઉઠાવવાની ફરજ પડી (૧૭૬૮). એક માઠી અગ્રેજી ફોજ નેનરલ હેરિસની સરદારી હેઠળ ૧૭૬૯ માં મૈસોર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી, અને જે ઠેકાણે ટીપુને હરાવીને સીરીંગાપટમ લડીને લીધું. ટીપુ લડતાં માર્યા ગયો, અને તેના છોકરાને લોર્ડ વેલેસ્લીએ વર્ષાગત ખાંધી આપીને વેલોરમાં રાખ્યા. મૈસોરના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા; એક ભાગ આંગ્રેજોએ રાખ્યા; બીજો નિઝામને રાખ્યો, અને ત્રીજો ભાગ હૈદરે ને હિંદુ રાજાને ૧૭૬૧ માં પદભટ્ટ કર્યો હતો, તેના છોકરાને આપ્યો.

૧૮૦૦ માં અંગ્રેજોએ સુરતના નવાબને પેનશન આપીને સુરત શહેર અને તેને લગતો મુઝક લઈ લીધો. ૧૭૯૫ માં કર્નાટકનો ધરડો નવાબ મોટું કરજ મેલીને મરણ પામ્યો હતો, અને તેના છોકરાના અમલમાં રાજ્યમાં ઘણો ગેરબંદોબસ્ત ચાલતો હતો, તેથી ૧૮૦૧ માં કર્નાટકના નવાબને પેનશન બાંધી આપીને કર્નાટક પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. અયોધ્યાનાં રાજ્યમાં પણ ઘણો ગેરબંદોબસ્ત ચાલતો હતો, અને નવાબે અંગ્રેજો સાથેના પોતાના કરાર મુજબ પોતાનાં રાજ્યનાં રક્ષણને માટે જોઈતું મિલિટરી લશ્કર રાખ્યું ન હતું. લોર્ડ વેલેસલીએ કરાર મુજબ ચાલવાતી અને લશ્કર રતા ખરચને માટે કેટલાંએક પરગણાં અંગ્રેજોને આપવાની નવાબને ફરજ પાડી (૧૮૦૧). (હિંદુસ્તાનનો વાચ્ય પ્રાંતનો વિભાગ ઘણો ખરો આ પરગણાંઓનો બનેલો છે).

૧૮૦૧ માં જયવંતરાવ હોલકરે બાહ્યરાવ પેશ્વાને પુનામાંથી હાંકી કાઢ્યો, તેથી બાહ્યરાવે વસઈ જમીને ૧૮૦૨ માં પોતાની માઘી મેળવવાને અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી, અને પોતાનાં રક્ષણને માટે અંગ્રેજી લશ્કર પોતાને ખરચે પુનામાં રાખવાનું કબ્જા કર્યું. ખીલ્ત મરેઠી સરદારોને પેશ્વાની આ જોડવણ પસંદ પડી નહીં, તેથી અંગ્રેજોને સિંદયા, હોલકર, અને નાગપોરના રાજા જોડે લડવું પડ્યું. આ લડાઈ ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૫ સુધી ચાલી, જેથી મરેઠા સરદારોનું બળ ઘણું પ-
૫

ડી બાયુ. આ લડાઈનો પુરેપુરો અંત આવે તેની આગમ-
જ ૧૮૦૫ ના આગસ્ટ મહિનામાં લોર્ડ વેલેસ્લી હિંદુસ્તાન
છોડી ગયો. કંપનીના ડીરેક્ટરોએ તેની રાજનીતિ પસંદ ક-
રી હતી નહીં, તેથી પેહેલાં ઇંગ્લાંડમાં તેમના તરફથી એના ઉ-
પર ધણું તોણામતો મૂકવામાં આવ્યાં; પણ પાછળથી તેઓએ
એની નોકરીની કદર જુજી, અને એનું પુતળું પોતાના દીવા-
નખાનામાં મૂક્યું.

૨. મેસોરનો યોધો વિચલુ (૧૭૯૮--૧૭૯૯).

લોર્ડ કોરનવાલિસ સાથે ૧૭૯૨ માં સંધી કર્યા પછી પણ ટી-
પુએ અંગ્રેજો સામે લડવાની પાછી તૈયારી ચાલુ રાખી હતી,
અને પોતાની નોકરીમાં ફ્રેન્ચ અમલદારો રાખીને તેણે એક-
બેંગલોર ફોજ બેસી કરી હતી. ૧૭૯૮ માં મારિશીઅસના
ફ્રેન્ચ હોકેમ એવું જાહેર નામું બાહાર પાડ્યું, કે અંગ્રેજોને
હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવાને ટીપુ ફ્રેન્ચ લોકોની મદદ માગેછે.
વળી નેપોલીઅન બાનાપાર્ટ, જે આ વખતે મીસર દશમાં હ-
તો, તેની સાથે, અને કાબુલના રાજા જમાનશાહ સાથે, ટીપુ
એ મતબબને મોટે કાગજ પત્રથી વેહેવાર ચલાવેછે, એવું
લોર્ડ વેલેસ્લીને માલમ પડ્યું. ગવર્નર જેનરલે ટીપુ કનેથી
એ વિષેના ખુલાસો માગ્યો, અને તેની સાથે બંદોબસ્ત કર-
વાને પોતે મદ્રાસ આવ્યા; પણ ટીપુ તરફથી તેને કાંઈ ખાત-

ગ્રીપૂર્વક જવાગ મળ્યા નહી, તેથી તેને લડાઈ ઉઠાવવાની ફરજ પડી.

જેનરલ હેરિસની સરદારી હેઠળ ૨૧૦૦૦ માણસની એક ફોજ કર્નાટકમાં ભેગી કરવામાં આવી; અને ૧૦૦૦૦ માણસની નિઝામની મદદગાર ફોજ, ગવરનર જેનરલના ભાઈ કરનલ વેલેસ્લીની સરદારી તળે, જેનરલ હેરિસને આવી મળી. આ બન્ને ફોજે કર્નાટક તરફથી મેસોર ઉપર ચડાઈ કરી; અને મુંબઈની ૬૦૦૦ માણસની એક ફોજ જેનરલ સ્ટુઅર્ટની સરદારી હેઠળ મલબાર તરફથી ચડાઈ કરી (૧૭૬૬). પેટેલાં ટીપુ સદાસીર આગળ મુંબઈની ફોજની સામે થયો, પણ જેનરલ સ્ટુઅર્ટે તેને હરાવ્યો. પીશ્ચું યુદ્ધ સીરીંગાપટમથી ૪૦ મૈલ દૂર માલવેલી આગળ ટીપુ અને જેનરલ હેરિસ વચ્ચે થયું, તેમાં પણ ટીપુએ હાર ખાધી. જેનરલ હેરિસે તરત સીરીંગાપટમ ઉપર કબ્જા કરી, અને તે શહેરને ઘેરા બાલ્યો; જેનરલ સ્ટુઅર્ટ પણ સીરીંગાપટમ આગળ હેરિસને આવી મળ્યા. ૧૭૬૬ ના ૩ મે મહિનાની ૩ થી તારીખે જેનરલ હેરિસે હલ્લા કરી સીરીંગાપટમ લીધું, અને ટીપુ લડતાં માર્યો ગયો. એ પ્રમાણે મેસોરના છેલા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. કરનલ વેલેસ્લીને સીરીંગાપટમનો હાકિમ નીમવામાં આવ્યો; અને લોર્ડ વેલેસ્લીએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મેસોરના ભાગ કરી હૈદર-અલીએ સ્થાપેલાં રાજ્યનો અંત આણ્યો.

૩. મરેઠા સાથનો બીજો વિચર.

(૧૮૦૩—૧૮૦૫)

મરેઠી રાજ્યનો પ્રખ્યાત રાજ્ય કારભારી નાનાફર્નરીસ ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો, ત્યારપછી દીનતરાવ સિંઘા અને જયવંતરાવ હોમકર વચ્ચે લડાઈ ચાલી. પેશ્વાએ સિંઘાનો પક્ષ પકડ્યો, અને હોમકરના બાઈ વીઠ્ઠુને હાથીના પગ ત-જે કચડી નખાવ્યા. જયવંતરાવ ૧૮૦૨ માં સિંઘા અને પેશ્વાની ફોજને ચૂકવીને પુતાની તજવીજ આવ્યા, અને તેમ નાં લયકરને હાથીને તેણે પુતાનો કળનો લીધો. બાજીરાવ પેશ્વા પુતામાંથી નાહો, અને વસંતમાં આવી તેણે પોતાની ગાદી પાછી મેળવવાની મતલબથી અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી (૩૧-મી ડીસેમ્બર ૧૮૦૨). વસંતની સંધીની સરત :—

૧. પેશ્વાએ પોતાનાં રાજ્યમાં ૬૦૦૦ માણસની એક બ્રિટિશ મદદગાર ફોજ રાખવી, અને તેના ખર્ચને માટે દર વર્ષે ૨૬ લાખ રૂપીઆ આપવા;

૨. પોતાનાં રાજ્યમાં તેણે અંગ્રેજના કોઈ યુરોપીઅન સરુને રાખવા નહીં;

૩. સુરત ઉપરથી તેણે પોતાના સખળા દાવા ઉઠાવવા;

૪. તિલામ તથા ગાયકવાર નોડે પેશ્વાને જે વાંચા હોય તેનો ચુકાદો અંગ્રેજ સરકારને સોંપવો.

વસાઈની સંધીથી ગરેહી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ગ્રામ્ય એવું
ધારીને સિંઢયા અને નાગપોરનો રાજ્ય રધુછ ભિંરસે અંગ્રે-
જોની સામે થવાને મસલત કરવા લાગ્યા, અને હોલકરને
પણ પોતાની સાથે મેળવી સેવાની તેઓએ કોશેશ કરી. ગવ-
રનર જોનરલ સોર્ડ વેલેસ્લીએ કરનલ સ્વીવનસનને નિમ્લામની
ગદદગાર ફોજ સહિત પુનાની નજદીક આવવાનો હુકમ કર્યો;
અને પોતાના બાહ્ય જોનરલ વેલેસ્લીને થોડું એક લશ્કર લઈ
મેસોરથી નિકળવાને ફરમાવ્યું. જોનરલ વેલેસ્લીએ પુને આવી
૧૮૦૩ ના મે મહિનામાં બાહ્યગવને ગાદીએ બેસાડ્યો. અંગ્રે-
જો લશ્કરના આવવા આગમજ હોલકર પુનુ છોડી ગામવા
તરફ નિકળી ગયો; પણ સિંઢયા અને નાગપોરનો રાજ્ય પો-
તાનાં લશ્કર સહિત પુનાની નજદીક હતા, તેઓને પોત પોતા-
ના મુલકમાં જવાને જોનરલ વેલેસ્લીએ જણાવ્યું. ગરેહી રાજ્ય-
ઓએ જોનરલ વેલેસ્લીના કેહેવા ઉપર લક્ષ આપ્યું નહીં, તેથી
અંગ્રેજો અને ગરેહા વચ્ચે લડાઈ ઉઠી (૧૮૦૩).

સોર્ડ વેલેસ્લીએ ગરેહી સગદારો સામે ચોતરફથી ફોજો
ગાકલી, અને તેમના મુલક પેરી લીધા. મુખ્ય ફોજો દખણમાં
જોનરલ વેલેસ્લીની સરદારી હેઠળ, અને દિંદુરતાનમાં જોનરલ
લેક્લી સરદારી હેઠળ હતી પેહેલાં જોનરલ વેલેસ્લીએ આદમદ-
નગર શહેર સર કર્યું, અને કરનલ સ્વીવનસને જલના લીધું.
ત્યારપછી એસે આગળ દોલતરાવ સિંઢયા અને રધુછ ભિંરસે

નેતરલ વેલ્સલીની સાથા થયા, પણ અંગ્રેજોએ થોડાં ગાણસ સાથે મરેડી-સરદારોનાં મોટાં લશ્કર ઉપર ક્રૂરતા મેળવી, અને સિંઘ્યા અને ભોંરજે રણભૂમી ઉપરથી નાદા. (૨૩ મી રતે-મ્બર ૧૮૦૩).

એજ વખતે હિંદુસ્તાનમાં નેતરલ લોકે ફ્રેન્ચ અમલદાર ખુરકિવતની સરદારી હેઠળ સિંઘ્યાની પલટનોને દીલ્હીની લડાઈમાં હરાવી. ફ્રેન્ચ અમલદારો અંગ્રેજને શરણુ થયા, અને લોકે દીલ્હીનો કબજો લીધો. દીલ્હીનો ખરડો ગાદશાહ શાહ આલમ પોતાના કુટુંબ સહિત અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા. પછી લોર્ડ લેક આગ્રા સર કરી, મવાડમાં સિંઘ્યાનાં લશ્કરની એક ટુકડીની પાછળ ગયો, અને લાસવાડીની લડાઈમાં આ ટુકડીને હરાવી સિંઘ્યાનું ગળ તોડ્યું. (૧૮૦૩).

એજ વર્ષને છેડે દખ્ખણમાં નેતરલ વેલ્સલીએ આરગામની લડાઈમાં સિંઘ્યા અને ભોંરજને પાછા હરાવ્યા, જેથી પેલેલાં રથુજીએ અને ત્યારપછી દોલતરાવે અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી, (ડીસેમ્બર ૧૮૦૩).

દેવગામ આગળ નાગપોરના રાજા સાથે સંધી થઈ તેની સરત :—

૧. નાગપોરના રાજાએ કટક, ગાન્નાસોર, અને વરદા નદીની પશ્ચિમનો મુલક આપવો;

૨. નિત્રામ તથા પેષા નોડે ને વાંધા હોય તેનો ચુકાદો તેણે અંગ્રેજ સરકારને સોંપવો;

૩. અંગ્રેજોના કોઈ પુરોપીઅન શત્રુને પોતાનાં રાજ્યમાં રાખવા નહીં.

સીરજીઅં ને ગાગ આગળ સિંદયા સાથે સંધી થઈ તેની સરત :—

૧. સિંદયાએ ગંગા અને જગના નદી વચ્ચેનો મુજક અંગ્રેજોને આપવો;

૨. તેણે નેપુર, નોંધપુર, તથા ગોહદની ઉત્તરનો મુજક આપવો.

૩. અહમદનગર અને ભરૂચના કિલ્લા અને તેને લગતા ભાગો આપવા;

૪. અજન્તા ધાટ અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેનો પ્રાંત આપવો;

૧૮૦૪ માં જયવંતરાવ હોજકર અંગ્રેજોની સામે થયો. કરનલ માનસનને મોકલ્યામાં દુરાવીને હોજકરે પાછો હાડ્યો, અને દીલ્હી પર હુમલો કર્યો. કરનલ આકરતરભાનીએ છ દિવસ સુધી દીલ્હીનો ઘણી બહાદુરીથી બચાવ કીધો, તેથી હોજકરને ધેરા ઉઠાવવો પડ્યો. પછી નેનગલ ફેસરે દીગની લડાઈમાં હોજકરને હરાવ્યો, જેમાં ફેસર પોતે માર્યો ગયો; અને નેજરલ લેકે ફરકાળાદ આગળ તેમાં લથકરનો ધાન વાલ્યો.

(૧૯૦૪). ભારતપુરના રાજ્યએ હોતકરને મદદ કરી હતી ત-
થી લેકે તેનો દીગનો કિલ્લો લઈ લીધો, અને ૧૯૦૫ માં ભા-
રતપુરનાં મજબૂત કિલ્લાને ઘેરા ધાલ્યો. કિલ્લાની દીવાલ ધણી
બડી અને માટીની હોવાને લીધે સેક કેટલાએક મહીના સુ-
ધી ભારતપુર લેવાને કાપ્યો નહીં, અને રાજ્યએ ખીકીને અંગ્રે-
જોને ૨૦ લાખ રૂપીઆ આપીને સંધી કરી. વળી એ વર્ષ-
માં સિંઢયા પણ હોતકર સાથે મળી જવાની ગોઠવણ કરવા
લાગ્યો, તેટલામાં લોર્ડ વેલેસલી હિંદુસ્તાન છોડી ગયો, અને
લોર્ડ કોરનવાલિસ ખીજવાર ગવરનર નેનરલ થઈને આવ્યો.

૪. લોર્ડ કોરનવાલિસ અને સર જ્યોર્જ

ખારલો. (૧૯૦૫-૧૯૦૭).

મરેઠા સાથની લડાઈનો કોષપણુ રીતે અંત લાવવાને
લોર્ડ કોરનવાલિસને સખત હુકમ આપી ઈંગ્લાંડથી શાકલવા-
માં આવ્યો હતો. કલકતે આવીને તરત લોર્ડ લેકની છાવણી
તરફ તે જવા નિકળ્યો, પણ માર્ગમાં ધાત્રીપુર આગળ આ
પ્રખ્યાત સુખો મરણ પામ્યો. (૧૯૦૫).

કાઉનસિલનો વડો મખ્મર સર જ્યોર્જ ખારલો ગવરનર ને-
નરલ થયો. ખારલોએ લોર્ડ લેકના વિચારની વિશ્વ સિંઢયા અને
હોતકરને તેમને કાયદો થાય એવી સરતોએ સંધી કરી. ૧૯૦૬
માં ટીપુના ઓકરખોની ઉઠ્ઠકેણીથી મદ્રાસ ઈલાકામાં દેશી સી-

પાઈઓએ બજવો કર્યો, અને ફેરલાએક અંગ્રેજ અમલદારો અને સુપાઈઓને મારી નાખ્યા. કરનલ ગીલ્સપી, જે વે-સારથી ૧૬ મૈલ દૂર આર્કટ શેહેરમાં હતો, તે ઝડપથી જઇ લાગો, અને તેણે બજવો બેસાડી દીધો. ૧૮૦૭ માં સર જ્યોર્જ બાર્લોને મદ્રાસનો ગવર્નર કર્યો, અને લોર્ડ મીન્ટો ગવર્નર જેનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

લોર્ડ મિન્ટો અને લોર્ડ હેલિત'ગસ.
(૧૮૦૭—૧૮૨૩).

૧. લોર્ડ મિન્ટોનો રાજ્યકારભાર.

(૧૮૦૭—૧૮૧૩).

લોર્ડ મિન્ટોને તેની મરુત્ર વિશ્વ દેશીગજ્યોની ખટપટમાં ભાગ લેવો પડ્યો. હોલકરના સરદાર અમીરખાં સામે તેણે નાગપોરના રાજાને મદદ કરી, અને પેશ્વા અને નિઝામના રાજ્ય મામલામાં તેને વચ્ચે પડવાની ફરજ પડી. ત્યારપછી ત્રાવનકોરના દીવાને રૈયન ઉપર ઘણો જીલમ યુગરવા માડ્યો,

તેથી ૧૮૦૮ માં અંગ્રેજી લશ્કરે ત્રાવનકોરનો કબજો લીધો.
૧૮૧૩ માં ત્રાવનકોરનો પ્રાંત રાજ્યને પાછો મળ્યો.

ફ્રેન્ચ મનવારોથી આ વખતે અંગ્રેજી વેપારને ધણુ નુ-
કશાન પોહોંચવું હતું, તેથી ૧૮૦૬ અને ૧૮૧૦ માં અંગ્રે-
જોએ ફ્રેન્ચોનાં મારિશીઅસ, પુરબાન અને રોડરીંગસ ટાપુઓ
લઈ લીધાં. મારિશીઅસ હજુર સુધી ઇંગ્લાંડના તાબામાંછે.

૧૮૦૬ માં લોર્ડ મિન્ટોએ પંજાબના ખજવાન રાજ રં-
જીતસીંઘ નોડે સંધી કરી; તેથી રંજીતસીંઘે બ્રિટિશ સરકારની
દોસ્તી કબુલ કરી, અને સતલજ નદીના ઇંગ્રેજી કિનારાપર
આવેલાં રાજ્યોને હેરાન નહી કરવાને કબુલાત આપી. વળી
ત્યારપછી ગવરનર જોનરસે સિંઘ, કાબુલ, અને ધરાનના ખાં-
દશાહોની દરબારમાં એલચીઓ મોકલીને, તેમની સાથે સંધી
કરી; તેથી અંગ્રેજોના પુરોષીઅન શત્રુનો પગપેસારો એ દે
શોમાં ખંધ પડ્યો.

૧૮૧૩ માં લોર્ડ મિન્ટો ઇંગ્લાંડ પાછો ફર્યો, અને એજ
વર્ષમાં મરણ પામ્યો. વળી એ વર્ષમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના
ડીરેક્ટરોના આટકાવ છતાં હિંદુસ્તાન નોડેનો વેપાર સર્વ અં-
ગ્રેજોને ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો; અને ચીન નોડેના વેપારનો
પટો માત્ર કંપનીને મળ્યો.

૨. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સનો રાજયકારભાર.

(૧૮૧૩—૧૮૨૩)

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ૧૮૧૩ ના અક્ટોબર મહિનામાં કલકતે આવી પુગો. એ એક પ્રખ્યાત લશ્કરી અમલદાર અને અનુભવી રાજ્ય કારભારી હતો. નવ વર્ષ લગી એણે હિંદુસ્તાનનો વહિવટ ધણી દઢતા અને કૃતેહમંદીથી ચલાવ્યો, અને બ્રિટિશ રાજ્યને ધણું બળવાન અને આબાદ કરીને ૧૮૨૩ માં સ્વદેશ પાછો ફર્યો. એની કારકર્દીમાં નીચે જણાવેલા બનાવો બન્યા :—

૧. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે નેપાલના ગુરખા લોકો સામે લડીને તેમનો કેટલોએક મુલક લીધો અને તેમના રાજ્યને ૧૮૧૬ માં સંધી કરવાની ફરજ પાડી. ૨. એના વખતમાં છેલ્લો મરદા સાયનો વિગ્રહ થયો. પેશ્વાની ગાદીનો અંત આવ્યો, અને તેનાં રાજ્યમાં અંગ્રેજી અમલ થયો. (૧૮૧૮). ૩. નાગપોરના રાજા આપાસાહેબે પેશ્વાને મદદ કરવાની મતલબથી બંડ કર્યું, તેને અંગ્રેજોએ હરાવીને નહસાડ્યો, અને રધુજી ભિંરસેના પોત્રને નાગપોરની ગાદી આપી, ૪. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પીઠાગ નામના હુટારાઓનો ઉપદ્રવ ધણો વધી પડ્યો હતો, તેમની સામે એક માટું લશ્કર મોકલીને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે એ હુટારાને વીંધેરી નાખ્યા. અને લોકને સુખ કર્યું. ૫. હોલકરના સરદારોએ પણ અંગ્રેજો સામે લડાઈ ઉઠાવી હતી, તેમને

હરાવીને લોર્ડ હેરિંગ્સે હેલકરને તેના મુલકનો રાજ્ય કારભાર અગ્રેનોને સોંપવાની ફરજ પાડી: (આ બનાવોનું વિગતવાર વર્ણન નીચે કર્યું છે).

૩. ગુરખા લોકો સાથે વિગ્રહ (૧૮૧૪—૧૮૧૬).

નેપાલના રાજ્યએ બતવાલના જમીનદારને કેદ કર્યો હતો, અને ૧૮ ડિસેમ્બર પોલીસ આગમદારને મારી નાખ્યા હતા, તેથી ૧૮૧૪ માં લોર્ડ હેરિંગ્સે બડાધ ઉઠાવી, અને નેપાલમાં ચાર બાજુએથી ચાર ફ્રોન્ટો ચોકલી. જોનરલ ગીલેસ્પીની સરદારી હેઠળ એક ફ્રોન્ટ કલુંગાના કિલ્લા પર હુમલો કર્યો, પણ ગુરખા લોકોએ અગ્રેજી લશ્કરના બે હુમલા પાછા વાલ્યા, અને જોનરલ ગીલેસ્પી માર્યો ગયો. પછી અને ત્રીજી ફ્રોન્ટ સાથે જોનરલ ઉડ અને જોનરલ માર્લે નેપાલમાં પેકા, પણ થોડા વખતમાં ગુરખા લોકોએ તેમને હાંકી કાઢ્યા. ચોથી ફ્રોન્ટ જોનરલ એકતરણીની સરદારી હેઠળ નેપાલમાં પેકી, તેની સાથે ગુરખાઓનો વડો સરદાર અમરસીંહ હતો. એકલો એજ અગ્રેજ સરદાર ગુરખાઓ સામે ફાલ્યો. ગુરખાઓના ધણા મજબુત આટકાવ છતાં એકતરણીએ નલાગઠ અને તેમના પીળ કિલ્લા ભઈ લીધા, અને ૧૮૧૫ ના એપ્રિલ મહિનામાં મહુનના મજબુત ડુંગરી કિલ્લાને ઘેરો બાલ્યો; અમરસીંહ ધણી બહાદુરીથી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો, પણ અંતે તેને ચરણ થયું પડ્યું. આ સર્વથી બહાદુર સરદાર-

નો પરાજય થયાથી ગુરખાઓએ સંધી કરવાની મરજી જણાવી, પણ અંગ્રેજોની માગણી મંજૂરી સખત માલમ પડવાથી, તેઓએ પાછી લડાઈ ચલાવી. ૧૮૧૬ માં સર દેવીડ ઓક્લેન્ડની એક મોટી ફોજ સાથે નેપાલની ગઝધાની પર ધર્યો, અને ખતમન્ડુથી ૫૦ મૈલ દૂર મકવાનપુરની લડાઈમાં ગુરખા લશ્કરને હરાવ્યું. આ હારથી ધર્મરાષ્ટ્રને ગુરખાસોડોએ અંગ્રેજોની આગળી માગણી પ્રમાણે પોતાનો કેટલોએક ક્ષુભક આપ્યો અને સંધી કરી (માર્ચ ૧૮૧૬).

૪. પેશ્વા જોડે વિચલુ (૧૮૧૭—૧૮૧૮).

ખાજુરાવ પેશ્વા અંગ્રેજોને ધીકારતો હતો, અને સિંદયા, નાગપોરનો રાજા, અને ખીજ સરદારો સાથે મળીને અંગ્રેજો સામે કાવત્રાં કરતો હતો. ૧૮૧૧ માં પેશ્વાની દરબારમાં માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલફિનસ્ટનને અંગ્રેજોનો વકીલ નીમવામાં આવ્યો. ૧૮૧૫ માં ગાયકવારનો વજીર ગંગાધર શાસ્ત્રી પેશ્વા અને ગાયકવાર વચ્ચેના વાંધાનો નિકાલ કરવાને પેશ્વાની દરબારમાં આવ્યો, તેને પંદરપુરમાં પેશ્વાના વજીર ત્રિમ્બકજી ડાંગર્યાએ ખાજુરાવની મસલતથી મારી નખાવ્યો. એલફિનસ્ટનના માગવાથી પેશ્વાને પોતાના દુષ્ટ પ્રધાન ત્રિમ્બકજીને અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવાની ફરજ પડી. ત્રિમ્બકજીને યાલુના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો ત્યાંથી તે નાઠો, અને પેશ્વાએ તેને નાણાંની મદદ માકલી, તેવડે તે ફોજ એકઠી કરવા

લાગ્યો. એલફ્રિનસ્ટન બાજીરાવની મતલબ સમજી ગયો હતો; તેણે બાજીરાવને ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજો સાથે નવા કોલકરાર કરવાની ફરજ પાડી, જેથી અહમદનગર અંગ્રેજોને સ્વાધીન થયું, અને પેશ્વાની સત્તા ઓછી થઈ. પેશ્વાને ક્રોધ ચઢ્યો, અને પીઠારા સાથે અંગ્રેજોને મદદ કરવાને બહાને તેણે એક માઠી ફ્રેન્ચ પુત્રાની નજદીક ભેગી કરીને લડાઈ ઉઠાવી.

એલફ્રિનસ્ટન તેની મતલબ સમજી ગયો હતો, અને તેણે પુત્રાની પાસે ખડકી ગામમાં થોડું અંગ્રેજી લશ્કર ભેગું કર્યું હતું. પેશ્વાનો વિચાર રેસિડનસી (વકીલનું રહેવાનું મથક) પર હુમલો કરવાનો છે, એવું જાણીને એલફ્રિનસ્ટન પોતે પણ ખડકી જઈ રહ્યો. ૧૮૧૭ ના નવેમ્બર મહિનામાં પેશ્વાએ રેસિડનસી લૂટી, અને ૨૬૦૦૦ માણસનાં મરેઠી લશ્કરે ખડકીમાં ૨૮૦૦ માણસનાં ધંધેજી લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો, પણ અંગ્રેજ સરદાર મેજર ફોર્ડે તેમને હાંકી કાઢ્યા. જોનરન સિમથ જે પુત્રાની થોડેક દૂર હતો, તે આ લડાઈ પછી તરત આવી લાગો, અને તેણે પુત્રાનો કબજો લીધો. પેશ્વા પુત્રુ છોડી નાંડો, અને જોનરન સિમથ તેની પાછળ લાગો. કેપતન સ્ટોન્ટન ૮૦૦ માણસ સાથે સીફરથી પુને આવતો હતો, તે પુત્રાથી ૧૬ મૈલ દુર કોરેગાગ આગળ આવી પોહોંચ્યો, ત્યારે ૨૫૦૦૦ માણસનાં મરેઠી લશ્કરે આ નાની ટુકડી પર હુમલો કરી લીધો. આટલાં થોડાં માણસોએ ધણીજ બાહાદુરીથી આખો દહાડો

મરેઠા સામે લડાઈ કરી. (૧ સી જાન્યુઆરી ૧૮૧૮). પે-
શ્વાનું લશ્કર પાછું હટ્યું, અને પેશ્વા પોતે કર્નાટક તરફ
નાડો; પણ માર્ગમાં અંગ્રેજી લશ્કર મળવાથી શેલાપુર તરફ
પાછો ફર્યો. ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં અંગ્રેજોએ સ-
તારા લીધું, અને જાહેરનામું ફાટીને ગવરનર જોનરલે પેશ્વાને
પદબ્ધિ કર્યો, અને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ સ્વાધીન લીધું.
એજ મહિનામાં જોનરલ સ્મિથ આદે આગળ પેશ્વાનાં લશ્ક-
રની સામે થયો; પેશ્વા નાડો, અને તેનો બહાદુર સરદાર ગો-
પ્લે લડતાં માર્યો ગયો. સતારાનો રાજા જે બાજુરાવના હા-
થમાં કેદ હતો તે આ લડાઈપછી છુટો થયો, તેને સતારા અ-
ને તેની આસપાસનો થોડો મુલક આપીને અંગ્રેજોએ સતારા-
રાની ગાદીએ બેસાડ્યો. બાજુરાવ થોડો વખત બટકાને
૧૮૧૮ ના ૫ મહિનાની ૧૬ મી તારીખે સર જોન માલકમને
શરણ થયો, જેણે આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાશન આપવાનો
કરાર કર્યો. પેશ્વાને કાનપુરની પાસે ખીકુર ગામમાં રાખવામાં
આવ્યો, જ્યાં તે ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો.

૫. આપાસાહેબ જોડે વિચલ (૧૮૧૭-૧૮૧૮).

૧૮૧૬ માં નાગપોરનો રાજા રઘુજી બિંદલે મરણ પામ્યો
ને તેનો ગાંડો છોકરો પરસાજી રાજા થયો. પરસાજીની વતી
રઘુજીનો બત્રીનો આપાસાહેબ રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો,

અને તેણે અંગ્રેજની મદદગાર ફોજ પોતાનાં રાજ્યમાં રાખવાને કબુલ કર્યું. થોડા વખતમાં આપાસાહેબ પરસાણને માની નાખીને ગાદીએ બેઠો, અને પેલા સાથે મળીને અંગ્રેજ સામે કાવત્રાં કરવા લાગો. ૧૮૧૭ ના નવેમ્બર મહિનામાં આપાસાહેબે ૧૮૦૦૦ માણસ સાથે રેસિડનસીપર હુમલો કર્યો. રેસિડન્ટ મી. બેન્ડિન્સ પાસે ૧૪૦૦ માણસ હતાં. કેપતાન શ્રીક્સ-બેન્ડર એટલા થોડાં માણસ સહિત સિતાબુલ્દીની ટેકરી આગળ આપાસાહેબને હરાવ્યો. ખીજું અંગ્રેજી લશ્કર આની પુગવાથી આપાસાહેબ શરણ થયો, અને રેસિડન્ટે ખીજી સખત સરતો કરીને તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો (૧૮૧૮). થોડાવખતમાં આપાસાહેબ પાછો કાબજાં કરવા લાગ્યો, તેથી મી. બેન્ડિન્સે તેને કેદ પકડ્યો, અને ગવરનર નીતરબના હુકમથી તેને અલાહાબાદમાં કેદ રહેવાને મોકલ્યો, પણ રસ્તામાં તે નાઠો, અને ધણીએક વખત બટકીને પંબળમાં ગયો, જ્યાં તે મરણ પામ્યો. ગવરનર નીતરબે નાગપોરની ગાદી પર રધુજીના એક પૌત્રને બેસાડ્યો.

૬. પીંઠારા સામે લડાઈ. (૧૮૧૭—૧૮૧૮).

મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં આશરે ૫૦૦૦૦ છુટ્ટાઓનાં છુટ્ટાં છુટ્ટાં ટોલાં બટકતાં હતાં, જેઓ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં લુટફાંટ કરતા, અને ગામડાંઓ બાળી નાખીને લોકોને બહુ પીડા કરતા. તેઓના મુખ્ય સરદારો અમીરખાં, કરીમખાં,

વસીલ મહમદ, અને ચીતુ હતા. ૧૮૧૭ માં સાર્ડ હેસ્ટિંગ્સે આ પીંઢાગએથી થતા ઉપદ્રવનો અટકાવ કરવાને સખત ઉપાયો લીધા, અને પોતે સિંઢયાની રાજધાની ગવાલીઆરમાં આવી રહ્યા. તેણે સર તોમસ હીસલપ અને સર જોન માલકમને એકલાખથી વધારે માણસની ફોજ આપીને એ કામ સોંપ્યું. અમીરખાં પેદેલાં તાબે થયો અને તેને તાંકસરંથાન જાગીરમાં મળ્યું. અંગ્રેજી લશ્કરે સુધળે ડેકાણેથી પીંઢાગએને પેરી બંધને તેમને લીખેરી નાખ્યા. કરીમખાં ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં સર જોન માલકમને શરણુ થયો; વસીલ મહમદ સિંઢયાને શરણુ થયો; અને ચીતુએ પેદેલાં મહિદપોરમાં હોલકરની છાવણીમાં આશરો લીધો, અને હોલકરનાં લશ્કરના પરાજય પછી તે નાઠો અને આસિરગઢમાં જાગ્યો. ૧૮૧૬ માં જોનરલ દવતને આસિરગઢ લીધું, ત્યારે ત્યાંથી પણ ચીતુ નાઠો અને જંગલમાં વાઘે તેને મારી નાખ્યો.

૭. હોલકર સાથે વિગ્રહ.

૧૮૧૧ માં જયવંતરાવ હોલકરનાં મરણ પછી તેના નાના છોકરા મહારાવ હોલકરની વતી જયવંતરાવની ખાયડી તુલસીગાર્હ રાજ્ય સ્થાપવા લાગી. ૧૮૧૭ માં હોલકરના સરદારો ખાજીરાવ જોડે અંગ્રેજો સામે કાવત્રાં કરતા હતા; અને તુલસીગાર્હની મરજી અંગ્રેજો સામે લડવાની નહીં માલમ પડવાથી તેઓએ તુલસીગાર્હને મારી નાખી અને અંગ્રેજો

નો સાથે લડાઈ ઉઠાવી. હોલકરનાં ૨૦૦૦૦ માણસનાં લશ-
કરને સુરં તોમસ લીસલપ અને સર નોન માલકમે મહિદપોર-
ની લડાઈમાં હરાવ્યું (૧૮૧૭). ૧૮૧૮ માં ગવરનર નેનરલ
અને મલહારરાવ હોલકર વચ્ચે મંદેસર આગળ સંધી થઈ,
તેથી હોલકરે રજપુતો ઉપરના પોતાના દાવા છોડી દીધા,
અને ખ્રિષ્ટીય સરકારનાં રક્ષણમાં પોતાનું રાજ્ય મેલ્યું.

—૦:૦:૦—

પ્રકરણ ૬ મું.

—૦:૦—

લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ અને લોર્ડ બેલિતંક.
(૧૮૨૩—૧૮૩૫).

—૦:૦—

૧. લોર્ડ એમ્હર્સ્ટનો રાજયકારભાર
(૧૮૨૩—૧૮૨૮).

લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ ૧૮૨૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં કલકતે આ-
વી પુગો. 'પ્રહ્લી લોકોએ પોતાનું' રાજ્ય છેક બંગાળાની સીમા
સુધી ફેલાવ્યું હતું, અને તેઓ મરહદ ઉપર રહેનારા લોકોને હે-
રાન કરતા હતા, તેથી ગવરનર નેનરલને ૧૮૨૪ માં તેઓ સા-
મે લડાઈ ઉઠાવવી પડી. અંગ્રેજી લશકરે 'પ્રહ્લી લોકોનો કેટલી-

એક લડાઈમાં પરાજય કર્યો, ત્યારપછી આવના રાજાએ અંગ્રેજોને કેટલાએક મુલક અને એક ક્ષેત્ર રૂપીઆ આપીને ૧૮૨૬ માં સંધી કરી. એ લડાઈ ચાલતા હતી તે વખતે બગકપોરમાં ૪૭ મી દેશી રીજીમન્ટે બળવો કર્યો; પણ સેનાપતિ પેન્નેતે તરત બળવાખોરો ઉપર તોપો છોડીને તેઓને હથીઆર છોડી દેવાની કુશળ પાડી. ૧૮૨૫ માં ભરતપોરની ગાદી બાબદ ખટપટ ચાલી, અને લોર્ડ એમ્હેર્સ્ટને વચે પડવાની કુશળ પડી. ભરતપુરનો મજબુત કિલ્લો ૧૮૨૬ ના જાનેવારી મહિનામાં સેનાપતિ લોર્ડ કોમ્મરમીયરે લીધો, અને ખટપટનો અંત આવ્યો. ૧૮૨૮ માં લોર્ડ એમ્હેર્સ્ટ સ્વદેશ ગયો.

૨. બ્રહ્મી લોકો સાથેના પેહેલો વિચલ

(૧૮૨૪—૧૮૨૬).

શાહપુરીના ખેટમાં લોકોનાં રક્ષણને માટે ૧૩ બ્રિટિશ સી-પાઈ ઓને ગામવામાં આવ્યા હતા; તેઓને ૧૦૦૦ બ્રહ્મી લોકોએ ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને ત્યારપછી અંગ્રેજના મિત્ર કાચારના રાજાના મુલક ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી લોર્ડ એમ્હેર્સ્ટે આવના રાજા સામે લડાઈ ઉઠાવી (૧૮૨૪). સર આર્ચિબાલ્ડ ક્રેમ્પેલે ૧૧૦૦૦ માણસો સહિત બ્રહ્મદેશ ઉપર ચડાઈ કરી, અને પેહેલાં રંગુન સર કર્યું. વરમાદ અને બોગકની તંગીને લીધે બ્રિટિશ બંધકરને રંગુનમાં પડી રહેવું પડ્યું, અને મદવાડ ધણો ચાલ્યો.

૧૮૨૪ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં પ્રખ્યાત 'પ્રક્ષી સરદાર મહાબાદુલા ૬૦૦૦૦ માણસ સાથે રંગુન આગળ અંગ્રેજી લશ્કરની સામે થયો, અને 'પ્રક્ષી લશ્કરે મોરચા બાંધી તેમની પછવાડે ગઈ લડવા માડ્યું. થોડા દિવસમાં અંગ્રેજી લશ્કરે તેમના મોરચા તોડી નાખ્યા, અને 'પ્રક્ષી લશ્કરને હરાવ્યું. બાદુલા રંગુનથી ૪૦ મૈલ દૂર દોનેબુ શહેર પર હકી ગયો.

૧૮૨૫ માં અંગ્રેજોએ આસામ અને આરાકાન પ્રાંતો તામે કાપ્યા, પણ વરસાદ અને મંદવાડથી અંગ્રેજી લશ્કર બહુ હિરાન થયું. ૧૮૨૫ ના એપ્રિલ મહિનામાં નેનરલ કેમ્પબેલે ડોનાબુ શહેર હજી કરીને લીધું, જ્યારે બાદુલા માંથી ગયો. ત્યારપછી નેનરલ કેમ્પબેલ અને 'પ્રક્ષી લોકો વચ્ચે પ્રેમ આગલ લડાઈ થઈ જેમાં 'પ્રક્ષીઓએ હાર આપી (૧૮૨૫). ૧૮૨૬ માં કેમ્પબેલે મલુત શહેર લીધું, અને પાધાન આગળ 'પ્રક્ષી લશ્કરને પાછું હરાવ્યું. સર આરચિબાલ્ડ કેમ્પબેલ આવાથી ૬૦ મૈલને છેરે યાન્ડામે આગળ આવી લાગો, ત્યારે રાજ્યને નીચલી સરતોએ સંધી કરી :—

૧. આવાના રાજ્યને આસામ, આરાકાન, અને તેના સ-રીમ પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા;

૨. કાચાર અને જૈનત્યા ઉપરથી પોતાના દાવા ઉઠાવવા;

૩. લડાઈના ખર્ચ બદલ એક કરોડ રૂપીઆ આપવા.

૩. ભરતપુરનો વિચલ (૧૮૨૫—૧૮૨૬).

૧૮૨૫ માં ભરતપુરના રાજાના મરણ પછી ગાદીને માટે તેના ભાઈ બળદેવસીંધ અને તેના ભગીજન દુર્જનસાલ વચ્ચે તકરાર ઉઠી. અંગ્રેજ સરકારે બળદેવસીંધને ગાદીએ બેસાડ્યો. થોડા મહિનામાં બળદેવસીંધ એક નાના બાળકને મેલીને મરણ પામ્યો. દુર્જનસાલે આ બાળકને કેદ કર્યો અને ભરતપુરનો કબજો લીધો. અંગ્રેજ વકીલ સર દેવિડ ઓક્તરલોનીએ દુર્જનસાલની સામે થવાને ગવર્નર જનરલને ધણું સમજાવ્યું, પણ લોર્ડ એમ્હર્સ્ટે તેનું માન્યું નહીં; તેથી ઓક્તરલોનીએ રાજાના મૃત્યુના આખું રાજાના મૃત્યુના આખા પછી થોડા મહિનામાં આ શુભે સરદાર હિંદુસ્તાનમાં મરણ પામ્યો. એની જગ્યાએ સર આર્લ્સ મેનકાફ વકીલ થયો, તે લોર્ડ એમ્હર્સ્ટને સમજાવવામાં કૃતેહ પામ્યો, અને લડાઈ ઉઠી. સેનાપતિ લોર્ડ ક્રોમ્બરમીયરે ૧૮૨૫ના ડીસેમ્બર મહિનામાં ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. ભરતપુરની જાડી માટીની દીવાલ ઉપર અંગ્રેજોની તોપોથી કંઈ અસર થઈ નહીં, તેથી લોર્ડ ક્રોમ્બરમીયરે સુગંગ ફ્રાઈડને દીવાલ ઉડાવી નાખી, ને હલ્લો કરીને ફિલ્લાનો કબજો લીધો. દુર્જનસાલ કેદ પડાયો, અને અંગ્રેજોએ બળદેવસીંધના બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો.

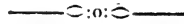
૪. લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિનકનો રાજયકારભાર (૧૮૨૮—૧૮૩૫).

લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિનક ૧૮૨૮ ના જુલાઈ મહિનામાં કલકત્તે આવ્યા. એના અમલમાં કોઈ પણ વિગ્રહ થયો નહોતો. દીપ્તિ પ્રખ્યાત પ્રધાન પુર્નીઆનાં મગલ પછી મૈસોરનાં રાજ્યમાં ધણો ગેરબંધોબસત ચાલવા માગો, તેથી ૧૮૩૨ માં ગવર્નર જનરલે મૈસોરનો કારભાર એક બ્રિટિશ અમલદારને સોંપ્યો. એ વખતે કૂર્ગ પ્રાંતની ગાદી ઉપર એક ધણોજ જુલમી અને નિર્દય રાજા હતો; તેણે પોતાનાં કુળના દરેક પુરુષને મારી નાખ્યા હતા, અને રૈયતને ધણું દુઃખ દીધું હતું; તેથી ૧૮૩૩ માં ગવર્નર જનરલે તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો, અને કૂર્ગ પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્ય રાજે નોડી દીધો.

લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિનકનો અમલ, એણે જે સુધારા કર્યા તેને મોટે પ્રખ્યાતકે. એણે લશ્કરી અને મુલકી ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો; અને દેશીઓને મોટા ઓધવા આપવાનો ધારો કર્યો. વ્યાપ્તિમાં મુનસફ અને સદર અમીનો નીમ્યા, અને તેમનો અધિકાર વધાર્યો. સર્વથી મોટો સુધારો જે તેણે કર્યો, તે સત્તાનો ચાલ બંધ પાડવા વિષેનો કાયદો હતો. અસલના વખતથી બાયડીઓ પોતાના મગલ પામતા ભરથારો રાજે બની મરતી. અકબરે એ જંગલી ચાલ બંધ કરવાને ઠોશિશ કરી હતી, પણ તેમાં તે પુરેપુરો કતેહ પામ્યો ન હતો. લોર્ડ વિલ્યમ

બેનિ'કે એ ચાલ માંમે અખત કાયદો બાહાર પાડ્યો, અને
આ ઘાટકી રસ્તેમ હિંદુસ્તાનમાંથી તદ્દન નાબુદ કરી. (૧૮૨૬).
એ વખતે મલ્લ્ય હિંદુસ્તાનમાં ફાંચીઆ અથવા ડગ લોકોનો ઉ-
પદ્રવ ઘણો વધી પડ્યો હતો. આ લોકો મુસાફરો અને જત્રા-
જુઓના માર્ગમાં કૂચા કરતા, અને તેમની સાથે મળી જઈને,
લાગ આવે કે તરત તેઓને ગળે ઓચિતો ફાંસો નાખી તેમને
મારી નાખતા, અને તેમનો માલ લઈ નાશી જતા. એ પ્ર-
માણે પુઠકજ માણસો માર્યા જતાં, અને તેમનાં મગાં વાહાલાંને
તેમનો કશો ખેડ મળતો નહોતો. ૧૮૨૬ માં લોર્ડ વિલ્કયમ બેનિ-
કે ડગોને નાબુદ કરવાનું કામ મેજર સ્લીમાનને સોંપ્યું. મે-
જર સ્લીમાને ધણા ડગોને પકડીને સજા કરી, અને બાકીના-
ઓને જમલપુરમાં લાવી સદકિયોગમાં કામે લાગવાની ફરજ-
પાડી. વળી લોર્ડ બેનિ'કે કેળવણી આપવાની રીતમાં સુધારો
કર્યો. એના વખતની આગમજ દેશી ભાષાઓની મારફતે કેળ-
વણી આપવાનો ચાલ હતો, તે બંધ પાડી, એણે અંગ્રેજી
ભાષાની મારફતે કેળવણી આપવાનો હુકમ કર્યો. એના વખત
માં વરાળની આગખોટા હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે ચાલવા
માંડી, અને કેપનો રસ્તો બંધ પડીને, લાલ સમુદ્ર અને મી-
સર દેશમાંથી આવજન શરૂ થયો. ૧૮૩૮ માં ઇરિટ હાંડયા કં-
પનીના પટાની મુદત પૂરી થઈ, અને ચીનના વેપારની પણ
અંગ્રેજી પ્રજાને છૂટ મળી, કંપનીને હાથ ફેંકત રાજ્ય સુધા

૨૬૧. ૧૮૩૫ ના મે મહિનામાં લોર્ડ ખેન્ટિંગ ઇંગ્લાંડ ગયો, અને નવો ગવર્નર નેનરલ ૧૮૩૬ માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, ત્યાં સુધી સર આર્લસ મેનક્રાફ્ટે ગવર્નર નેનરલનો આદેશ ચલાવ્યો. મેનક્રાફ્ટે એક કાયદો બાંધીને હિંદુસ્તાનના છાપાને છુટ આપી, અને તેના ઉપરની બાંધી કાઢી નાંખી (૧૮૩૫).

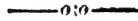

પ્રકરણ ૧૨ મું.

લોર્ડ ઓક્લેન્ડ અને લોર્ડ એલનબરો

(૧૮૩૬—૧૮૪૪).

૧. લોર્ડ ઓક્લેન્ડનો રાજ્ય કારભાર

(૧૮૩૬—૧૮૪૨).

લોર્ડ ઓક્લેન્ડ ૧૮૩૬ ના માર્ચ મહિનામાં આવી પુગો. એના વખતમાં અયોધ્યાની ગાદી બાબદ ખટપટ ચાલી, અને હુલડ થયું; પણ અંગ્રેજ ફોનો તે ખેસાડી દીધું (૧૮૩૭). ૧૮૩૬ માં સતારાનો રાજા અંગ્રેજો સામે કાવત્રા કરવા લાગો તેને ઉશ્કારી મુકીને અંગ્રેજોએ ૧૮૪૦ માં તેના ભાઈ આપા સાહેબને ગાદીએ ખેસાડ્યો. એના વખતમાં ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૨ સુધી

ચીન સાથે લડાઈ ચાલી. હિંદુસ્તાનથી ચીનમાં આવતાં અરીષ્ટ-
નો ચીનના મહારાજાએ અટકાવ કર્યો, ત્યારે વેપારીઓ ચોરીથી
ચીનમાં અરીષ્ટ લઈ જવા લાગ્યા. આ ચોરી અટકાવવાને
ચીની અમલદારોથી અંગ્રેજ રૈયત અને વેપારીને પીડા થવા
લાગી, તેથી લડાઈ ઉઠી. લોર્ડ એક્લેન્ડે સર હ્યુ ગોર્ડને લશ્કર
આપી ચીનમાં મોકલ્યો, જેણે કેટલેક કેકાણે જય મેળવ્યા.
૧૮૮૨ માં અંગ્રેજોને હેંગકોંગ ખેટ આપીને, અને ચીનનાં
ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની છુટ આપીને ચીનની સરકારે સં-
ધી કરી. સંધી મોટા ખતાવ જે લોર્ડ એક્લેન્ડના અમલમાં
ખતો તે અફઘાન લોક સાથેનો વિગ્રહ હતો, જેનું વર્ણન નીચે
કર્યું છે. આવિગ્રહનો અંત આવે તેની આગમ્ય લોર્ડ એક્લેન્ડ
૧૮૮૨ માં હંગ્કોંગ પાછો કર્યો.

૨. લોર્ડ એલનબરોનો રાજ્ય કારનાર (૧૮૪૨—૧૮૪૪).

લોર્ડ એલનબરો ૧૮૮૨ ના ફેબ્રુઆરી મહીનામાં કલકત્તે
આવી પુગો. એણે અફઘાન લોકો સાથેની લડાઈનો અંત
આણ્યો; અને ૧૮૪૩ માં સિંધના અમીરો સામે લડાઈ ઉઠા-
વીને સિંધ દેશ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. વળી એજ
વર્ષમાં ગવાલીઅરમાં તોફાન જગ્યું, તે એલનબરોએ લડાઈ ક-
રીને નરમ પાડ્યું. આ ખતાવોનું નીચે વર્ણન કર્યું છે. કંપ-

નીના ડીરેક્ટરોે જોડે મત ફેર થયાથી ૧૮૮૪ માં લોર્ડ એલનબ-
રોને પાછો ખેલાવી લીધામાં આવ્યા.

૩. અફઘાન લોકો સાથે વિચલ (૧૮૩૮-૧૮૪૨).

લોર્ડ વિલ્કિન્સ જિન્ટિંકના અમલમાં અફઘાનિસ્તાનના રાજા
શાહ સુજને તેના બાઈ મહમુદે ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો,
તેથી શાહ સુજ હિંદુસ્તાનમાં આવી અંગ્રેજોને આશરે લુધી-
આનામાં રહ્યા હતા. મહમુદને ખારકજાહ જતના અફઘાનોએ
મારી નાખ્યા, અને તેઓનો સરદાર દોરતમહમદ અફઘાનિસ્તા-
નનો રાજા થયો. અફઘાનિસ્તાનમાં રક્ષીઅન લોકોનો પગપે-
સારો અટકાવવાને લોર્ડ આંકલેન્ડે દોરત મહમદને અંગ્રેજ સર-
કારનો મિત્ર કરી રાખવાને ઠરાવ કર્યો, અને તે મોટા ૧૮૩૭
માં દોરત મહમદની દરબારમાં એક એલચી મોકલ્યો. દોરતમહ-
મદે અંગ્રેજોની મૈત્રી કબુલ કરી નહીં, તેથી શાહસુજને અફ-
ઘાનિસ્તાનની ગાદીએ બેસાડવાની મતલબથી ૧૮૩૮ માં લોર્ડ
આંકલેન્ડે દોરતમહમદ સામે લડાઈ ઉઠાવી.

૧૮૩૮ ના જુન મહિનામાં ગવર્નર જનરલે પંજાબના
ખજવાન રાજા રંજિતસીંઘ અને શાહસુજ સાથે સંધી કરી, અને
સર જોન કીનની સરદારી હેઠળ ખિલાનઘાટને રસ્તે અફઘાનિ-
સ્તાનમાં લશ્કર મોકલ્યું. સર જોન કીન ૧૮૩૯ ના મે મહિ-
નામાં કંધાર શેરમાં આવી પુગો, અને તેણે શાહસુજને ગાદીએ

ખેસાડયો. ત્યારપછી ગીઝની શહેર સર કરી સર જોન ક્રીને કાબુલ ઉપર કુચ કરી. દોસ્ત મહમદ કાબુલ છોડી બાબ્બાગ તરફ નીકળે, અને સર જોન ક્રીને કાબુલમાં શાહસુબ્બને તખ્તની સીત કંપો (આગસ્ટ ૧૮૩૯). થોડું લશ્કર કાબુલ અને કંધારમાં શાહસુબ્બનાં રક્ષણને માટે રાખીને બાકીનું લશ્કર લઈ સર જોન ક્રીને હિંદુસ્તાનમાં પાછો ફર્યો. સર વિલ્યમ મેકનાટન અંગ્રેજોના વકીલ તરીકે શાહસુબ્બની દરબારમાં રહ્યો. ૧૮૪૦ માં જોનરલ સ્કેલર પર્વાનની લડાઈમાં દોસ્તમહમદને હરાવ્યો. દોસ્તમહમદ થોડા વખતમાં સર વિલ્યમ મેકનાટનને શરણ થયો, અને તેને હિંદુસ્તાનમાં રાખવામાં આવ્યો.

૧૮૪૧ ના અક્ટોબર મહિના સુધી અફઘાનિસ્તાનમાં શાંતી રહી, અને ત્યારપછી તરતજ ખીલજી જતના અફઘાન લોકો અંગ્રેજો સામે ઉઠ્યા. સર રોબર્ટ સેલ થોડાં માણસ સાથે જલાલાબાદ જતો હતો તેના ઉપર ખીલજીઓએ હુમલો કર્યો, પણ સેલ ધણે બાહાદુરીથી લડીને જલાલાબાદ જઈ પુગો. ત્યાંની કિલ્લા સમારીને સેલ પોતાનાં થોડાં માણસો સહિત તેમાં આશરો લીધો, અને ધણું મહિના સુધી અફઘાનો સામે ધણી બાહાદુરીથી કિલ્લાનો બચાવ કરીધો. થોડા વખતમાં ખીલજીઓને જોઈને આખા દેશમાં અફઘાનો અંગ્રેજો સામે ઉઠ્યા. દોસ્ત મહમદનો છોકરો અકબરખાં તેઓનો મુખ્ય સરદાર હતો. કાબુલમાં સર એલેક્સાન્ડર બર્નેસ અને ખીજા અંગ્રેજ અમલદાર

રોને અકુધાન લોકોએ મારી નાખ્યા, અને અંગ્રેજના વકીલ
 સર વિલ્કમ મેકનાટનને સલાહ કરવાને બાહાને બોલાવીને મારી
 નાખ્યો. સેલની માફક બેનરલ નોટ પણ કંધારમાં બાહાદુરીથી
 ટકી રહ્યો હતો; પણ કાબુલ માહેલા અંગ્રેજ અમલદારોએ ધ-
 ભરાટમાં પડી હિંમત છોડી દીધી, અને અંગ્રેજોને નીચું લગા-
 ડે એવી સરતો કબુલ કરીને અને શાહસુજાને એકલો મૂકીને
 અંગ્રેજ લશ્કર ૧૮૪૨ ના જાનેવારી મહિનામાં હિંદુસ્તાન બ-
 હી પાછું ફર્યું. અકુધાન લોકોએ અંગ્રેજ લશ્કરને સહી સલા-
 મત જવા દેવાનું વચન આપ્યું હતું તે પાળ્યું નહીં, અને મા-
 ર્ગમાં અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર હુમલા કર્યા અને તેને ઘણું હિંસન
 કર્યું. ફૂડ કાબુલ ઘાટમાંથી પસાર થતાં અકુધાનોના હુમલાથી
 અંગ્રેજોના ૩૦૦૦ માણસ માર્યા ગયાં, અને તાઢ અને ભૂખ-
 થી ઘણાં માણસો મુત્યાં. અકબરખાંએ સ્ત્રી અને કબીલા
 વાળા અમલદારોનું રક્ષણ કરવાને અને તેમને સહી સલામત
 જાંજાલાબાદ પોહોંચાડવાને પોતાની મરજી જણાવી. અંગ્રેજોને
 ખીનો ઉપાય નહીં હોવાથી તેઓએ અકબરખાંની માગણી કબુલ
 રાખી, અને કેટલાએક અમલદારો, અને સેડી મેકનાટન, સેડી
 સેલ, અને ખીજી સ્ત્રીઓ અકબરખાંને શરણે ગયાં, જોણે તેઓને
 કેદી તરીકે ગણ્યાં. બાકીનાં માણસોએ હિંદુસ્તાન તરફ કુચ
 કરી. દાકતર પ્રાઈડન શિવાય સ્થળનાં માર્ગમાં માર્યા ગયાં.
 દાકતર પ્રાઈડન એકલો આ દુઃખદાયક બનાવની ખબર લઈ

જલાલાબાદ પોહોંચી થકયો. અંગ્રેજી લશકરના પાછા ફરવા પછી ત્રણ માસમાં અફઘાનોએ શાહસુજનને પણ મારી નાખ્યા.

લોર્ડ એક્લેન્ડ આ વખતે ઇંગ્લાંડ ગયો, અને લોર્ડ એલનબરો ગવરનર નેનરલ થયો. તેણે નેનરલ પોલકને ખેંચર ઘાટને રસ્તે, અને નેનરલ ઇંગ્લાંડને ખોલાન ઘાટને રસ્તે, સેલ અને નોટની મદદે, અને અંગ્રેજ બંધવાઓને છોડવવાને, મોકલ્યા. નેનરલ પોલક ઘણી મુશ્કેલીથી જલાલાબાદ જઈ પુગો અને સેલને સાથે લઈને તેણે કાબુલ તરફ કુચ કરી. માર્ગમાં ઘણીએક લડાઈ કર્યા પછી પોલક કાબુલમાં આવી પોહોંચ્યો. નેનરલ ઇંગ્લાંડ પણ કંધારમાં આવી પુગો, અને નોટે પણ કાબુલ તરફ કુચ કરવા માંડી. માર્ગમાં નોટે ગીઝનીના હુકેમ સમશુદીનને હરાવ્યો, અને ગીઝની સર કરી ત્યાંનાં શુબ્હડના બારણાં ને ૧૮૨૫ માં મહમુદ સોમનાયનાં હોદ્દામાંથી લઈ ગયો હતો, તે લઈને પાછળથી આગ્રે મોકલ્યાં. પછી નોટ પણ કાબુલમાં પોલક અને સેલને આવી મળ્યા. અંગ્રેજ અમલદારો અને સ્ત્રીઓ ને અકબરખાંના કબજામાં હતાં તેમને તેમના રખેવાબને લાંચ આપીને સર રોબર્ટ સેલ છોડ્યાં, અને કાબુલનાં મોટાં બજારનો નાશ કરીને અંગ્રેજી લશકર પાછું ફર્યું (૧૮૪૨). હિંદુસ્તાનમાં દોસ્ત મહમદ અને ખીજા અફઘાનો હતા તેમને પોતાને દેશ જવાની ખિટિશ સરકારે રજા આપી.

૪. સિંધનો વિગ્રહ (૧૮૪૨—૧૮૪૩)

સિંધના અમીરોને અંગ્રેજો તોડે બનતું નહીં; અને સિંધ પ્રાંત અને ખ્રિષ્ટિય હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને તેઓ હંમેશાં ધણી અડચણ કરતા હતા. વળી અફઘાન લોકો સ્થાનના વિગ્રહને વખતે ખ્રિષ્ટિય ફોજને તેમના મુલકમાંથી પસાર થતાં આ અમીરોથી ધણી હરકત થઈ હતી. આ કારણોને લીધે ૧૮૪૨ ના અક્ટોબર મહિનામાં લોર્ડ એલનબરોએ સર ચાર્લ્સ નેપીઅરને અમીરો સાથે સંધી કરવાને મોકલ્યો. અમીરોએ સંધી કરવાને બદલે અંગ્રેજી વકીલ મેજર ઓટ્ટોમન રોકાણ ઉપર હુમલો કર્યો અને વિગ્રહ આરંભ્યો. મેજર ઓટ્ટોમન ધણી બહાદુરીથી લડ્યો, અને સિંધુ નદીમાં પોતાની આગમોટ હતી તે ઉપર તેણે આશરો લીધો (૧૮૪૨). થોડા વખતમાં સર ચાર્લ્સ નેપીઅર અંગ્રેજી લશ્કર સાથે અમીરોની સામે ગયો. હૈદ્રાબાદથી છ મૈલ દૂર મીઆની આગળ તેણે અમીરોનાં લશ્કરને હરાવ્યું, તેથી છ અમીરો અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા (૧૮૪૩). એજ વર્ષમાં મીરપુરનો અમીર મોટી ફોજ સાથે હૈદ્રાબાદ આગળ અંગ્રેજોની સામે થયો, પણ તદ્દન હાર્યો. આખો સિંધ પ્રાંત તરત અંગ્રેજોને તાબે થયો, અને લોર્ડ એલનબરોએ તેને ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય સાથે જોડી દઈને અમીરોને કાશીમાં નજર કેદ રાખ્યા. સર ચાર્લ્સ નેપીઅર સિંધનો પોહલો કમીશનર થયો.

૫. ગવાલીઅરનો વિગ્રહ (૧૮૪૩).

૧૮૪૩ માં ગવાલીઅરનો ગાજી જકોજી અપુત્ર મગણ પા-
ચો, અને તેની ગણીએ બાદશાહી કુટુંબના એક બાળકને દત્ત-
પુત્ર કરી લીધો. આ બાળકની વતી રાજ્યકારભાર ચલાવવાને
મહારાણી અને (જકોજીના મામા) મામા સાહેબ વચ્ચે તકરાર
હતી. અંગ્રેજ વકીલે મામા સાહેબનો પક્ષ ખેંચ્યો, પણ મહારા-
ણીના સાથીઓએ તેનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહોં. અંગ્રેજ વ-
કીલને ટેકો આપવાને ગવરનર જનરલ અને સેનાપતિ સર હ્યુ
ગોફ ફોજ લઈ ગવાલીઅર ગયા, પણ મરેઠા સામા થયા તેથી
જડાઈ ઉઠી. સર હ્યુ ગોફે મહારાજપોર આગળ ગવાલીઅરનાં લ
શકરના એક ભાગનો પરાજય કર્યો, અને તેજ દહાડે પત્નીઆર
આગળ જનરલ ગ્રેએ મરેઠાની ખીજી ટુકડીને હરાવી (૨૯ મી
ડીસેમ્બર ૧૮૪૩). મરેઠા અંગ્રેજને તાબે થયા, અને ગવરનર
જનરલની મરજી મારફત માંડલિક રાજ્ય સ્થાપી તેઓએ સંધી
કરી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

— ૦:૦:૦ —

લોર્ડ હાર્ડિંગ અને લોર્ડ દલહુસી.

(૧૮૪૪—૧૮૫૬).

૧. લોર્ડ હાર્ડિંગનો રાજયકારભાર

(૧૮૪૪—૧૮૪૮).

સર હેનરી હાર્ડિંગ ૧૮૪૮ માં કલકત્તે આવી પુગો. એણે રૂપેનમાં પ્રખ્યાત ડ્યુક-ઓફ-વેલિંગ્ટનના હાથ હેઠળ નોકરી કરી હતી. એણે કુતેહમંદીથી પંજાબના સૌખ લોકો સાથેની લડાઈ ચલાવી, અને સૌખ લોકોને નરમ પાડ્યા. સૌખ લોક સાથેના વિગ્રહનો ફાયદાકારક અંત લાવવાને માટે એને ઉમરાવતી પદવી મળી. આ લડાઈ ઉપરાંત એણે પોતાની કારકીર્દીમાં કેટલાએક સુધારા કર્યા. ફ્રાંસીઆ ફગોનો ઉપદ્રવ અને સતીનો જંગલી ચાલ હજીર સુધી હિંદુસ્તાનના કેટલાએક ભાગમાં ચાલતો હતો, તેનો એણે અટકાવ કર્યો. દીકરીઓને મારી નાખવાનો અને માણસનો ભાગ આપવાનો ચાલ કેટલીએક જગતોમાં હતો તે અટકાવવાનો એણે બંદોબસ્ત કર્યો. હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક માંદાં શહેરોમાં કેટલીએક વેપારની ચીજો ઉપર દરવાજા આગળ ને જગાત લેવામાં આવતી હતી તે એણે બંધ કરી. એણે

